

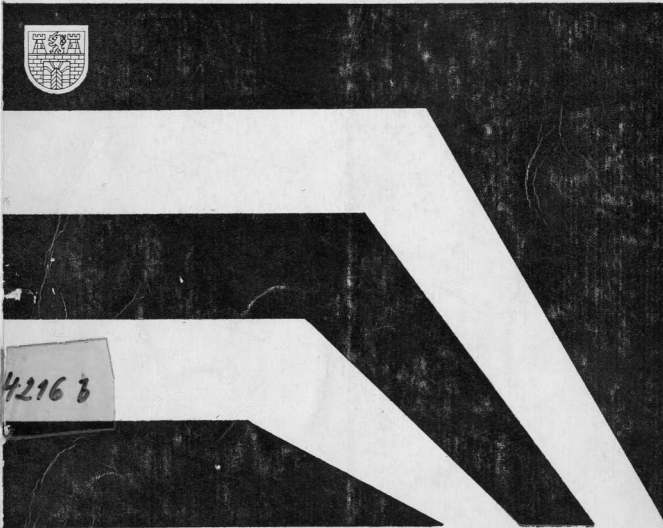
1x

TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO 2
ROK 1971

LISTY

■ Памятник Терезин ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezin ■ Memorál Terezin ■

Památník Terezín	
Císlo inventáře	Signatura
4216	1x
	Prezenčně

OBSAH:

Sarajevský atentát a Terezín (František Kafka)	1
Srédectví Josefa Taussiga (M. Kárný)	12
Kultura a její působení mezi vězni (Oldřich Musil)	24
Německé válečné hospodářství a podzemní továrna Richard (Marie Trhlinová)	28
Nad jednou studií o terezínském ghettu (Miroslav Kryl)	41
Stálé muzejní expozice Památníku Terezín (Marie Křížková)	49
Resumé	63

Na druhé straně obálky:

Petr Kien, Autoportrét,

na třetí straně obálky:

Petr Kien: Na okraji Terezina I,
Na okraji Terezina II.

TEREZINSKÉ LISTY

Sborník Památníku Terezín

Vydalo Severočeské nakladatelství
v Ústí nad Labem pro Památník Terezín
v roce 1971 jako svou 242. publikaci.

Redakční rada: Václav Novák,
Marie Báčová-Křížková, Miroslav Kryl,
Libuše Krylová, Marie Trhlínová.

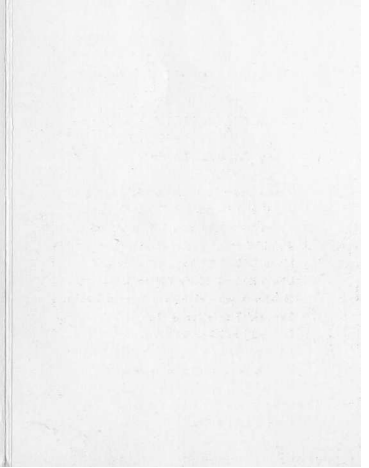
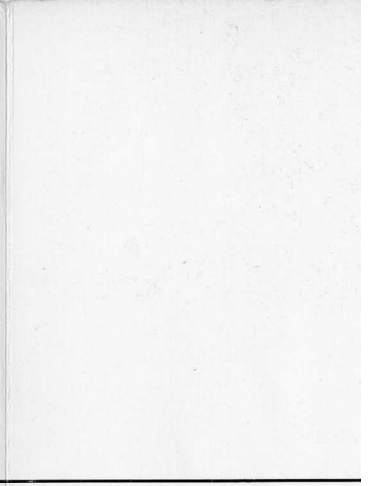
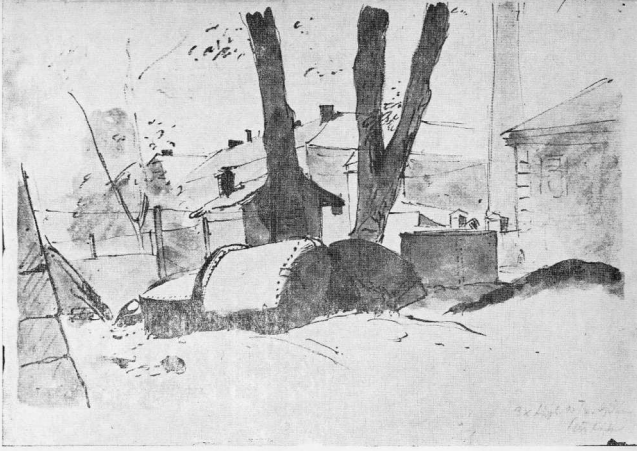
Obálka a grafická úprava Přemysl Straka.
Odpovědný redaktor Oldřich Skrbel.

Technický redaktor Václav Daneš.
AA 9,87 (textu 8,69, příloh 1,18), VA 10,05.
Výtiskla Severografia, n. p., v Mostě.
Náklad 1000 výtisků.

02/43.

Cena výtisku 8 Kčs.

Kes 8,-

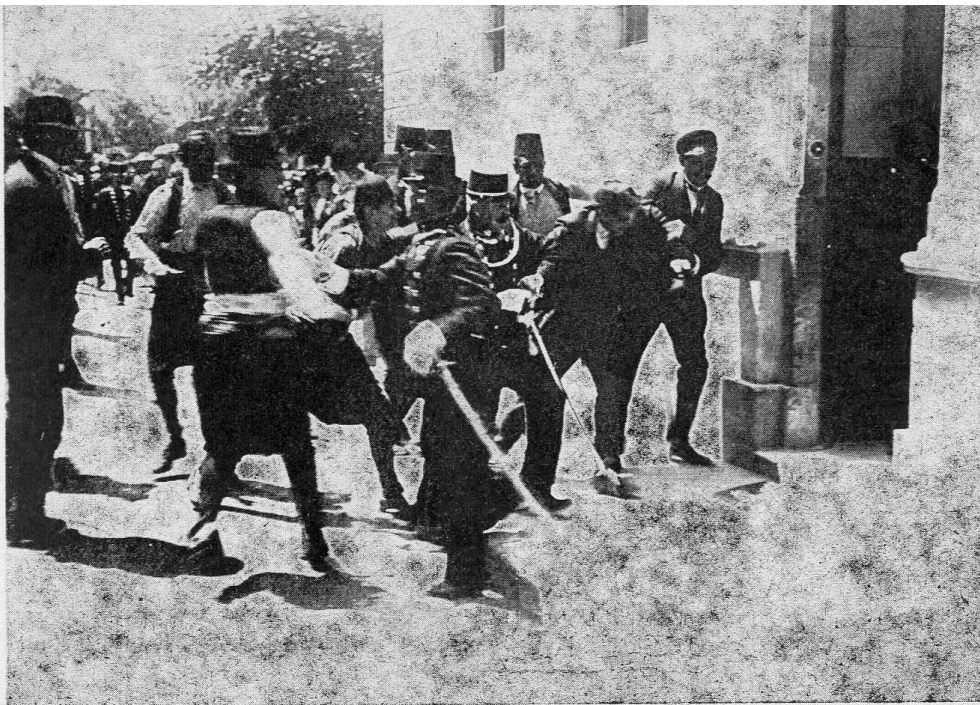

Josef Taussig (Foto archiv Památníku Terezín)

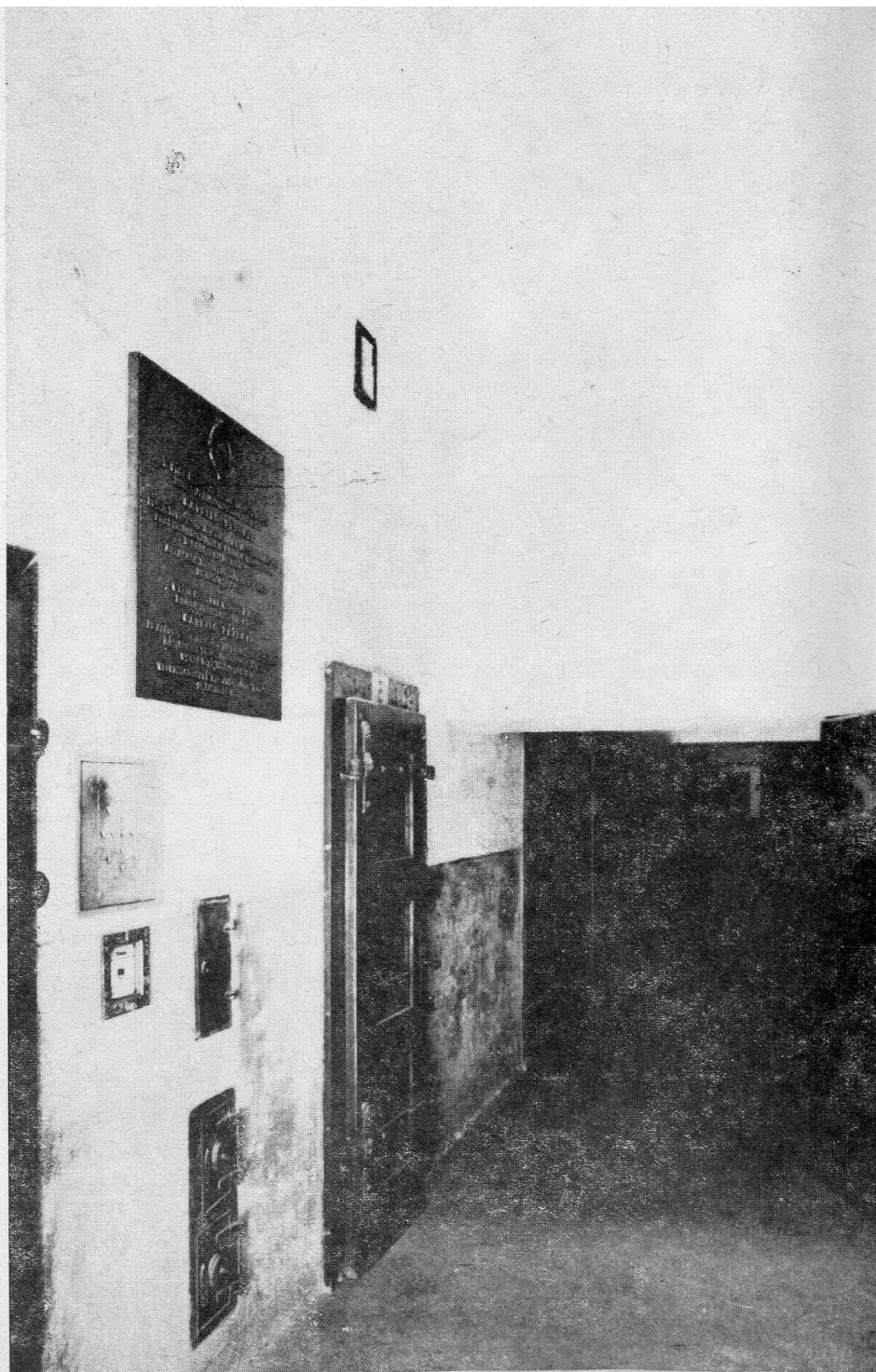
Zatýkáni Nedeljka Čabrinoviče, jednoho z účastníků atentátu (Foto archiv ČTK)

Gavrilo Princip je odváděn policií po atentátu na rakouského následníka trůnu a jeho manželku (Foto archiv ČTK)

Cela Gavriła Principa na Malé pevnosti v Terezíně (Foto Česimír Šila, Státní ústav památkové péče a ochrany přírody)

Sarajevský atentát a TEREZÍN

František Kafka

Lze nadsázkou tvrdit, že to byl sarajevský atentát, který dal po řadě desetiletí bezvýznamnosti drobné posádce Terezína opět význam: v první světové válce měla někdejší pevnost větší význam jako vojenské středisko v zápolí, v němž se léčili a opět vraceli na frontu bojeschopní vojáci.

Ale i v druhé světové válce připomněl Hitler v okamžiku, kdy napadl Jugoslávii, domnělou vinu sarajevských atentátníků na rozpoutání světové války 1914—18. Krátce nato přistoupil Hitler sám k využití Terezína jako sběrného deportačního střediska vyhlazování židů ve střední Evropě.

To jsou souvislosti politické. Mezi sarajevskými vlastenci, kteří se smluvili k atentátu na následníka trůnu rakousko-uherské monarchie Františka Ferdinanda d'Este, a Terezínem je však i souvislost osobní: hlavní z nepropravených viníků činu odpykávali si svůj trest v Terezíně.

Jako první přišli do Terezína Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinovič a Trifko Grabež. Byla to takzvaná „bělehradská trojka“: bosenští studenti Princip a Grabež, dokončující gymnasium v Bělehradě, a sarajevský sazeč Nedeljko Čabrinovič, zaměstnaný jako pomocný dělník v srbské Státní tiskárně, se tam dohodli, že provedou na následníka trůnu atentát, až přijede v létě na manévry do Bosny. Navázali spojení s tzv. Černou rukou, majorem Tankosičem a plukovníkem Dragutinem Dimitrijevičem-Apísem, obdrželi od nich zbraně a střelecký výcvik, s jejich pomocí přešli Princip a Grabež tajným kanálem a Čabrinovič na Grabežův pas oficiálně do Bosny a dopravili zbraně do blízkosti Sarajeva. Všichni tři stáli 28. 6. 1914 na čekané na Apelově nábřeží v Sarajevu, kudy vedla následníkovy cesta městem. Nejprve hodil na arcivévodův vůz bombu Čabrinovič, ale bomba spadla s vozu a zranila až osoby v dalším autě a řadu přihlížejících diváků. Princip pak při další arcivévodově cestě nábřežím využil okamžiku, kdy auto omyšlem zajelo do úzké ulice Františka Josefa a muselo couvat, a vystřelil na následníkův vůz dva výstřely, které smrtelně zasáhly i jeho manželku Žofii.

Trifko Grabež menašel sám odvahu, aby na arcivévodův vůz zamířil zbraň, ačkoliv i on měl při prvé cestě stejnou příležitost: po vržení bomby dal František Ferdinand uprostřed nábřeží zastavit, aby zjistil, co se stalo s následujícím vozem po výbuchu bomby.

Gavrilo Princip byl odsouzen k trestu těžkého žaláře na 20 roků, zostřeného měsíčně postem a ve výroční den činu tvrdým lůžkem a samovazbou v tmavé cele.

Nedeljko Čabrinovič dostal stejný trest bez zostření postem.

Trifko Grabež byl rovněž odsouzen na dvacet roků těžkého žaláře s postem každý třetí měsíc.

Skupina tří vězňů opustila Sarajevo 2. prosince 1914, dorazila do Vídně 4. prosince a příštího dne pokračovala v cestě do Terezína. Doprovázela ji četa čtyř četníků. Atentátníci byli připoutáni řetězy k sedadlům ve zvláštním voze se staženými roletami. V těchto dnech byla situace Srbska velmi zlá, rakouská armáda vedená generálem Potiorekem právě obsadila Bělehrad. „Srbsko možno okupovat, ale ne porazit!“ neklesal na mysli Princip. „Jednoho dne vytvoří Jugoslávii, matku všech jižních Slovanů!“ prohlásil německému strážmistrovi Hutnerovi, veliteli eskorty. Na otázku, zda neituje, že složí mladé kosti v žaláři, odpověděl Princip s úsměvem a mávnutím ruky, že s tím počítal.

Podle zprávy, kterou podal po válce Ivo Kranjčević, byla stará terezínská pevnost proměněna na vojenskou věznici. Kolem stavby z kamene a cihel se táhl hluboký příkop plný vody z okolních močálů, do něhož stékala i špinavá voda z pevnosti. Kasematy pozůstávaly z větších místností, v každé bylo dvanáct až čtrnáct lidí, zatímco cely pro samovazbu byly mezi kasematami. Všechny cely měly klenbu.

Za čtvrt roku nato, 2. března 1915, převezli do Terezína další tři odsouzené ze sarajevského procesu, žáka obchodní akademie Ivo Kranjčeviče, žáka učitelského ústavu Lazara Djukiče a selského syna z Tobutu Cvijana Stjepanoviče.

Ivo Kranjčević byl odsouzen na deset roků těžkého žaláře, protože neoznámil úřadům, že se před ním jeho kamarád a jeden z šestky „mužů na čekané“ pochlubil, že má provést atentát na následníka trůnu. Ivo Kranjčević byl Chorvat a katolík, ale stejně uvědomělý příslušník hnutí Mladé Bosny jako jeho pravoslavný přítel Srb, atentátník Vaso Čubrilovič.

Lazar Djukič zprostředkoval spojení mezi hlavním organizátorem atentátu Danilem Iličem a tímto Vasem Čubrilovičem, jehož získal pro atentát. Sám pro slabé nervy nemohl přímý útok podniknout, „na čekané“ nestál. Byl odsouzen k 10 letům vězení.

Cvijan Stjepanovič pomáhal přepravovat Gavrila Principa a Trifka Grabeže s granáty, revolvery a náboji tajným kanálem na cestě od hranic v úseku z Tobutu do Tuzly pod záminkou, že jede do Tuzly převzít zásilku od bratra. Byl odsouzen k vězení v trvání sedmi roků.

Tato druhá trojka byla po rozsudku vězněna v žalářích Bosny a Hercegoviny, ale během zimních tří měsíců se vojenská i politická situace na jihu habsburské monarchie podstatně změnila: generál Potiorek utrpěl se svým expedičním sborem v Srbsku porážku, při níž ztratil 150 000 lidí a rakouské oddíly odtud ustoupily, Potiorek „na vlastní žádost ze zdravotních důvodů“ demisionoval. Protože některé srbské jednotky přešly bosenské hranice, považovala rakousko-uherská vláda za bezpečnější, budou-li všichni sarajevští atentátníci převezeni mimo Bosnu a Hercegovinu.

Přítom byla vydána správcům věznic zvláštní instrukce, jak má být s vězni zacházeno: samovazba, přísná stráž a dozor. Vězniové musí být odděleni navzájem i od jiných vězňů a je třeba pečlivě střežit jejich kontakty s vnějším světem. K provedení této instrukce souhlasila rakousko-uherská vláda i s tím, aby například pro zvýšení počtu strážců byla vyžádána pomoc od vojenského velitelství.

Ze šesti terezínských vězňů, odsouzených pro atentát 28. 6. 1914, přežili jenom dva: Ivo Kranjčević a Cvijan Stjepanovič.

První přímé zprávy o Principovi, Čabrinovičovi a Grabežovi podal kromě Kranjčeviče i jistý Čeda Jandrič, rakouský důstojník srbské národnosti, odsouzený na dva roky vězení pro zradu na Rakousku-Uhersku a vězněný v Terezíně.

Jandrič napsal r. 1926, že dozorcí postupovali v soulase s předpisy. Vězni nebyli fyzicky týráni, ale předpisy byly brutální a když se dodržovaly, stačilo to zničit i nejzdravějšího vězně. Podle předpisů v habsburských vojenských věznicích musel být

každý vězeň spoután okovy těžkými deset kilogramů. Ačkoliv ministerstvo války vydalo nařízení, aby v důsledku slabé vězeňské stravy byly okovy odstraněny, uplatňovala se proti Principovi a jeho spolenceům i nadále stará praxe. Strava byla zcela nedostatečná. Princip se každý den, po všech ostatních věznicích, mohl sám procházet půl hodiny po dvoře.

I Kranjčević potvrdil, že vězni nebyli fyzicky trýzněni. Strava byla však den ze dne horší, čisté prádlo dostávali jednou měsíčně a mýdlo posléze nedostávali vůbec. V celách se netopilo a voda zamrzala každou noc.

Kranjčević velmi trpěl první zimu chladem, protože teplo unikalo z lůžka ocelovými okovy, které nechával vězeň v noci na zemi. Až příští zimu přišel na to, aby okovy dával rovněž pod přikrývku a neztrácel tím teplo, takže se už nebudil tak prochladlý. Odnesl si z Terezína reumatismus.

Nedeljka Čabrinoviče zastihly prvního hlad, zima a samovazba. Mladý sazeč, velmi srdečný, citový a sdílný, typ spíše emotivní než racionální, trpěl v Terezíně izolací, kterou těžce snášel. Čabrinovič byl — stejně jako student Princip — už před válkou postižen tuberkulózou. Věznění přispělo k jejímu rychlému vývoji.

Koncem roku 1915 se Čabrinovičův stav natolik zhoršil, že ho přeložili do vězeňského oddělení nemocnice číslo 13 v Terezíně. Lékaři konstatovali, že jeho stav je nevléčitelný a ředitelství věznice přikázalo, aby se Čabrinovič vrátil do věznice, aby zde zemřel.

Téhož dne navštívil Nedeljka Čabrinoviče tehdy už známý pražský expresionistický básník Franz Werfel, sám už po zkušenostech ze zákopů východní fronty v Karpatech. Franz Werfel si ihned zaznamenává toto setkání ve svém válečném deníku; uveřejňuje jej 2. května 1923 v berlínské „Die neue Rundschau“, přitom se však chybně domnívá, že má před sebou hlavního útočníka, který zastřelil arcivévodu Františka Ferdinanda. Čabrinovič byl prvním útočníkem, ale cíl zasáhl až Gavrilo Princip.

Werfelovo líčení nebylo dosud česky publikováno:

„Čabrinovič“ Deník z r. 1915

Sprátenlý poddůstojník mne zve, abych ho následoval do pozorovatelný posádkové nemocnice.

„Tam něco uvidíte!“

Po několika rozpadávajících se schodech vstupujeme do předsině, plně onoho uboze zamřženého šera, vlastního všem vojenským prostorám. Na pryčně sedí dva vojáci s nasazeným bodlem. U šedých dveří vzadu — jsou prolomeny zamřřžovaným kulkátkem — stojí osuntělý šikovatel od deutschmeistrů. Čas od času otevře u okénka víčko a přitiskne na mřřže necitelnou a vyžilou tvář.

Můj desátník k němu přistoupí, pozdraví ho a podá mu papír se služebním příkazem:

„Čabrinovič se ve tři hodiny vrací.“

„Je mi dávno známo!“ odráží šikovatel, příliš sebevědomý, než aby neznal rozkaz předem.

„Vypadá pod psa, pes jeden!“

„Je to ten Čabrinovič,“ ptám se, „který spáchal atentát v Sarajevu?“

Přejede mne pohrdavým pohledem s přitakáním.

Potom otevře šikovatel dveře cely.

V kobce je velmi jasno. Jasno, ale oním zvláštním žlutým světlem, jež se nemůže rovnat slunečnímu svitu. Ještě než si oko zvykne a rozpozná téměř nedotčené vojenské lůžko, informuje mne desátník:

„Vrah arciknížete Čabrinovič byl sem dodán z pevnosti před čtrnácti dny. Tuberkulózní otoky žláz. Nevléčitelné. Dnes bude vrácen zpět do vězení. Nesmí zemřít v nemocnici, ale v terezínských kasematech.“

Vidím: bílá, nepopsatelně chabnoucí postava se drží světélkující rukou lůžka. Zdá

se, že je celá oblečena v strašidelně bílé prostěradlo, do něhož je těsně zavinita. Ne-
ní to dojem z oblečeného kostlivce. Spíše se tu chvěje lehký přísvit, tiše zřetelné prou-
dění vzduchu. V nepřírozně zvláštní žluti prostoru se třese zjevení duchů, jež se chce
rozplynout.

Čabrinovič opře ruku o kavalec a nohama pohybuje jako člověk, snažící se vklou-
nout vstoje do bot. Vstupuje však klidně a tvrdohlavě do něho. Nadměrně špičatá
kolena třetí proti sobě, nohy se třesou rychle a v jemném úhlu výchyly.

Můj desátník, jinak zdvořilý a žoviální, se na něho osopí slovy, jež jsou nepocho-
pitelně ostrá jak bič, ječí na něho strašlivě a z nedosažitelné výšky.

Je to skrytá tichá moc, říkám si, jež mění tak hroznými hrdelnicemi desátníkův
hlas. Nevěřím, že se někdo z lidí, kteří mají co dělat s tímto stínem, vymaní z této
moci. Nikdo jiný ho víc nedohřeje. Jsme všichni otroky i cizího osudu, otroky karmy
kohosi jiného. — Musíme hrát své úlohy sluhů a poslů, jak jsou nám vloženy do úst.
A žádná nářážka nám není odpuštěna.

„Stěžoval sis na jídlo!“ je dobře rozumět slovům desátníka už pro jejich příkrost.
„Dostal dobrou čtvrtou dietu,“ obrací se ke mně. „Teď se zas může vrátit ke svým
masným hrncům!“

Mírný obličej bílý jako sníh se k nám stočí trochu šikmo. „Nestěžoval jsem si.“
Čabrinovič to říká dobrou němčinou, prostupuje jí jasně vlídnost, jenom nohy se víc
chvějí.

Je mu dvacet let.

Náhle se jeho tvář snaží usmívat. Jde to velmi ztěžka, ale konečně se to podaří.
Okamžitě cítím: tento úsměv je určen mně, je pokusem prokázat společnou lidskost,
aby se tu nemusel bát a stydět. Zároveň je však jeho úsměv pozdravem, pokynem
z onoho břehu utrpení, pozdravem chvějivé duševní záře, jež ze všech stran vystupuje
z trosk jeho zmučeného těla a hledá si v mém temném pevném těle bratrské světlo.
— V tajemný okamžik projede mnou od srdce vzhůru mocný proud — a i já se chci
usmát, pousmát se přes tuto propast...

Nedokážu však opětovat úsměv pozdravu. Také tvář nemocného jako by se pro-
padla, pozvolna se opět dostal do své něžné, vážné a veselé vlídnosti. — Ztratil jsem
v této místnosti svou svobodu, osud onoho člověka, začátek nesmírného umírání, mne
donutil, abych stál před ním přísně a nemilosrdně, proti své vůli i svému vědomí.

Jako chlapec jsem se často obíral touto myšlenkou: lze si představit nejlepšího
a nejhoršího, nejšťastnějšího a nejnešťastnějšího člověka? Anebo má tento nejlepší —
alespoň ve svém vědomí — ještě před sebou nějakou nekonečnost lepších, stejně jako
ten nejnešťastnější nějakou nekonečnost nešťastnějších? Takže nejlepší a nejnešťast-
nější stojí stejně teprve jenom ve středu?

Ona tvář v kobce, tato už víc nebolezná добрota, tato šikmo se otáčející vlídnost,
tato zjasněná slabost, věděl jsem otrěsen, byla podivuhodně u vytržení jsoucí tváří
ne j p o s l e d n ě j š í h o , toho, jenž je vystrčen ze středu a stojí na nejkrajnější mezi
lidství. Nejinak než na tváři hrdiny poznal jsem v těchto ztracených tazích krásu a dů-
stojnost smrtelné, nepředstavitelné samoty toho, kdo se už nikdy víc nesmí vrátit do
středu lidí.

Čabrinovič udělal několik kroků. Neměl na nohách pouta, šel však přece drobný-
mi kroky spoutaných. Nad ním tak rostla jeho významnost, že na okamžik ustalo
škrábání bagančat, odkašlávání a bezhlesé klábosení obou stráží. Ano. Tento mladík
byl vyvoleným osudu. V mrakotvorných přísah putuje v hlubokém snu s bom-
bou, vyčkává na nároží ulice ověšené vlajkami na velký čin, vyvolený vážným bož-
stvem — jež jediné ví, co chce — náměsíčný, a přece nezbytný jako nota v melodii,
vinen nevinen, náhodný a přitom předurčený jako esová karta ve velké hře.

Dva první výstřely z revolveru, vypálené z nejisté vzdálenosti, provrtají smrtelně
následníka trůnu a jeho ženu. Nepravděpodobně se stalo skutkem. Miliardy kulí, aniž
by trefily, je pomstí. Jsou to vrazi, kdo vraždil?

Stál tu teď chlapec v žlutavě zvláštním světle své kobky, odhozená rekvizita tra-

gédie, zbavená šminky, nevědomý, ale tím, k čemu byl určen, vyšší člověk; toto ubohé, odevšad už prostupné tělo nebylo jen obětí věznic a nenávisť monarchie, z něho neúprosně něco oddrolil každý z miliónu mrtvých této války. — A přece to byl jen mladý člověk, někdo, kdo nestačil míře svého strašného určení, nečinný jako kolo, jež neví, kam se otáčí.

Připadá mi ještě pozoruhodné, že se na bolestné tváři Čabrinoviče vytvořil právě takový vous, jak jej vidáme na několika světčích této země.

A teď si na něho desátník vyjel: „Koukejte, ať mažem!“

Čabrinovič se opět pokusil o úsměv a třásl se ještě strašněji.

Nadlidský výraz jeho rukou se mi nepodaří popsat.

Později jsem stál v chodbě vedle schůdků, jež vedly k předsíni pozorovatelný. Shromáždilo se tu hodně lidí, protože zpráva, že odvádějí atentátníka ze Sarajeva, pronikla do všech sálů válečné nemocnice.

Procházeli se tu ranění a několik žen.

Můj desátník opět přistoupil a ukazoval mi list, na němž byl záznam, podepsaný velitelem nemocnice, že Čabrinovič „je schopen pokračovat v trestu“.

Nějaký vtipálek k tomu ještě červeným inkoustem poznamenal: „Nebezpečí útěku.“

Dva sanitáři přišli s pojiždými nosítky. Tu a tam uklouzl stísněným tvářím drsný vtip. Starý domobranec, který musel už příštího dne narukovat opět na frontu, vyňal z úst dýmku a řekl, aniž by si podle zvyku odplivl: „Poslední výjezd!“

Dveře se otevřely a před oběma vojáky sestupoval teď pomalu slaboučký Čabrinovič schod za schodem, tvář stejně mírně prozářenou jako předtím, hluboko a ušlechtilě obrácen do sebe.

Byl v uniformě vojenského vězně, kabát a čepici z hnědého, nelidského cvilinku a kalhoty z ohavné pytloviny. Přesto jsem se nemohl ubránit dojmu vznešenosti, ano dokonce elegance. S pokleslými koleny přistoupil k nosítkům.

„Nikdo mu nepomáhat!“ pítvořil se a hulákal nadporučík, svíraje pěsti. Už předtím však ustoupil strachem před někým, kdo mu chtěl pomoci, ramena zdvižená, s jemným taktem vyobcovaných.

Teď teprve bylo vidět, že tento obličej nenese barvu umírání či hrobu, nikoliv, byla to vyšší, neznámá, mimozemská barva, vzdálená barva říše smrti, bělejší běloby a přece ne bílá a také ne namodralá.

Položil se zvolna na nosítka. Na vteřinu se ukázal vzácně jemný kotník, kdysi snad náležející opálenému chlapci, který byl zvyklý šplhat ve větvích stromů a cítil se šťastný doma v pološeru zahrad.

V této chvíli projela mnou myšlenka, která mi jako blesk jasně ozářila všechny smysly. Nyní jsou slova mrtva a rozumím jim stejně málo, jako jim budou rozumět čtenáři, přesto je však sem vložím:

„Všechno utrpení je objektivní, všechna bolest je u boha.“ Musil jsem pro prudké bušení srdce několikrát nabrat a opět vypustit dech.

Mezitím se lidi flačili blíž k nosítkům. V polotemnu spatřili tuto marně zářící tvář a slabý světlý vous.

Jedna selka hystericky vykřikla; podle všeho odkryla v Čabrinovičově tváři nějakou podobu, protože na něho hleděla, jako by spatřila duchy, pokřížovala se a dala se do srdceryvného nářku.

A stálo tu v zástupu mnoho lidí: ranění, oněmělí, zasypaní, teprve krátce po zachráně, v šatech zakrvácených a pomazaných blátem, osamělci ve své zatuchlé kleci, s dýmku a cigaretou v ústech, každý sám pro sebe, každý ve svém vězení, úhrn prožitku a osudu: jarní večery, dožínky, noci lásky, útok na bodáky, smrtelné bolesti... Nebylo ještě všemu konec. Od všech těchto věcí bylo jim a mně ještě mnohé předurčeno.

Všichni hleděli na sevrklou šlechtickou tvář s temným klídem v očích, tam na nosítkách. A drsných duší se zmocnilo tajemství. Muži stáli jako ztuhlí v pozoru, v rozpacích, jako by tu byl mezi nimi jejich představený. Tato bytost už nic nepřijme, ani lidskou smrt. A proto všechny předtí.

Sklonil jsem se nad nosítky. Chtěl jsem ještě jednou nalézt hvězdný pozdravný úsměv. Na rysech mladíka s otevřenýma očima bez pohledu spočívala teď světlá nehybná netečnost, jež byla něčím ještě vyšším, než byl onen úsměv.

Ozval se povel. Lidé ustoupili.

Sanitáři vyjeli s nosítky. V chodbě se s ulehčením ozvaly přehnaný hovor, smích, kašláni a vtípy. Dozorčí četař si oddechl.

O smrti sazeče Nedeljka Čabrinoviče 23. 1. 1916 není očitých svědků. Sarajevská policie žádala, aby od těla byla před pohřbem oddělena hlava, jež měla být vystavena v kriminalistickém muzeu v Bosně, ale vídeňské úřady tento požadavek zamítly. (Sarajevská policie to učinila s útočníkem na rakouského představitele generála Veresaniina z r. 1910, národním hrdinou Bogdanem Žerajičem!) R. 1920 byla Čabrinovičova mrtvola spolu s jinými v Terezíně exhumována a dopravena do Sarajeva, kde byli atentátníci z let 1910–1914 společně pohřbeni na hřbitově v národním památníku.

Student Gavrilu Princip, už před válkou rovněž napadený tuberkulózou, onemocněl v téže době jako sazeč Nedeljko Čabrinovič. Z prvního roku vězení není o něm přesných zpráv. Dne 2. 12. 1915, ve výroční den nástupu císaře Františka Josefa do vlády, byly všem vězňům kromě Principa sňaty okovy.

V té době si opatroval Princip ilegálně zprávy z fronty: posílal mu je bývalý důstojník vězeň Jandrič po holiči, Čechu Štokovi, který je ukrýval v držadle holicí štětky. Správa věznic však zpravila Principa o velkých porážkách Srbska, které muselo na podzim r. 1915 ustoupit mocné rakousko-německé ofenzívě a bylo současně napadeno z boku i Bulharskem. Tehdy srbský král Petar s vojskem ustoupil do Albánie.

Už dne 27. února 1916 přinesly sarajevské noviny „Hrvatski dnevnik“ citaci zprávy jednoho rakouského úředníka, že Princip je vážně nemocen a má tuberkulózu kostí. Zpráva, i když její jádro bylo zřejmě správné, nebyla však zcela přesná — v té době nebyl ještě Princip v nemocnici, jak pramen tvrdil. Úřední úmrtní zápis totiž konstatuje, že byl sem dodán až v dubnu 1916.

Máme o stavu Gavrilu Principa z této doby velmi přesný pramen. Známý vídeňský psychiatr docent dr. Martin Pappenheim se totiž zdržoval od října 1915 do června 1916 v Terezíně, kde studoval důsledky šoku po explozi a rozličné typy poruch nervové soustavy. Docent Pappenheim navštívil Principa a podařilo se mu přesvědčit ho, že není agentem. Princip měl s vídeňským vědcem čtyři rozmluvy, jejichž obsah si vědec stenografoval. Princip nehovořil perfektně, ale rozuměl německy a byl s to vyjádřit svá stanoviska a pocity. Docent Pappenheim se o deset let později rozhodl, že tyto své záznaky dešifruje a publikuje.

Docent Pappenheim rozmlouval poprvé s Principem 19. února 1916. Tehdy byl Princip ještě ve své cele. Dne 12. května, 18. května a 5. června 1916 se rozhovory uskutečnily v nemocnici číslo 13 v Terezíně.

19. února 1916 říká Princip, že byl po celý čas v samovazbě; okovy mu byly sňaty 16. února 1916. Svou náladu tehdy popsal Princip takto:

„V samovazbě velmi zle, bez knih, nic ke čtení, s nikým kontakt. Zvyklý stále čist, nejvíc trpí, protože nemůže čist. Spí nejvíc čtyři hodiny v noci. Mnoho snívá. Pěkné sny. O životě, o lásce, ne neklidné. Přemýšlí o všem, hlavně o poměrech ve vlasti. O válce se něco dozvěděl. Dozvěděl se tragickou věc, že Srbsko neexistuje. Jeho život je všeobecně těžký. Srbsko neexistuje, mému národu je čím dál hůř. Světová válka byla nevyhnutelná, od toho to nezávisí. Byl idealistou, chtěl pomstít národ. Motivy pomsta, láska. Celá mládež v takové revoluční náladě. Hovořili o anarchistických brožurách, jež podněcovaly atentát.

Dnes myslí jinak, myslí, že sociální revoluce v celé Evropě je možná, protože se věci mění. Nechce o tom před profesorem víc hovořit.

Nezachází se s ním zle. Všichni jsou k němu »korektní«.

Princip se ve vězení pokusil o sebevraždu. (Chtěl spáchat sebevraždu hned po atentátu, jak bylo mezi spiklenci smluveno, jednak požitím cyankáli, jednak revolverem, ale zabránili mu v tom.)

„Přiznal pokus sebevraždy před měsícem, chtěl se oběsit na ručníku. Bylo by bláznovstvím mít nějakou naději. Má ránu na prsou a na ruce (fungus). Život jako můj je nemožný. Potom — okolo dvanácté — nemohl jíst, byl ve špatné náladě, náhlá myšlenka — oběsit se. Kdyby měl příležitost, učinil by tak.

Myslí na rodiče i na všechny, nic o nich neví, přiznává tužbu. Tu musí mít každý.“

Další návštěva u Principa se uskutečnila 12. května 1916 v nemocnici. Dr. Pappenheim stenografoval:

„Hned mne poznává, dává mi najevo, že má radost. Od 7. 4. v nemocnici. Ustavičně nervózní. Má hlad, nedostává dost jídla. Osamocení. Tady nechodí na vzduch a na slunce, v pevnosti chodíval na procházky. Už nemá žádnou naději pro svůj život. Nic neexistuje, v co by mohl doufat.

Ztracený život.

Předtím byl žákem, měl ideály. Co souviselo s jeho ideály, je všechno ztraceno. Můj srbský národ. Doufá, že se může něco zlepšit, ale přesto je skeptický. Ideál mládeže, jednota jihoslovanských národů, Srbů, Chorvatů a Slovinců, ale ne pod Rakouskem. V nějaké státní formě, republice nebo podobně. Myslí si, že jak se Rakousko dostane do těžké situace, že pak přijde revoluce. Avšak pro takovou revoluci se musí připravit půda, vytvořit nálada. Nic se nestalo. Atentátem se ta nálada může připravit. Už atentáty v minulosti, atentátníci byli pro naši mládež hrdiny. Nechtěl se stát hrdinou. Chtěl jen zemřít za svou myšlenku.“

Dále rozmlouval Princip s docentem Pappenheimem o možnosti uskutečnit světovou sociální revoluci; Princip, sám nacionalista, se k myšlence i v tomto hovoru staví kladně.

O šest dní později si dr. Pappenheim 18. května 1916 zapsal:

„Rána je horší, silně hnisá. Vypadá bídně. Sebevražda bezpečným prostředkem není možná. Čekat do konce . . .

Je rezignovaný, ale ne příliš smutný.“

Naposledy se setkal docent Pappenheim s Principem v nemocnici 5. června 1916. Zaznamenal o tom jen krátce:

„Dá-li souhlas, nutno amputovat ruku. Jeho obvyklá rezignovaná nálada.“

Nejsou přesné zprávy, zda Princip strávil dva poslední roky života, od 7. dubna 1916 do smrti 28. dubna 1918 v nemocnici, nebo zda ho čas od času převáželi z vězeňské cely. Ivo Kranjčević vypověděl, že v době, kdy byl sám v Terezíně — do poloviny r. 1917 — nebyl Princip stále v nemocnici.

Sejmutí okovů 16. 2. 1916 vykládá Kranjčević tak, že po komisním starém podplukovníkovi nastoupil nový správce věznice, „kapitán, Němec, který se snažil chovat se k nám jako člověk a nepokládal za svou povinnost, aby nám ještě zotřoval trest, určený soudem.“

Kranjčević navázal přímý styk s Principem prostřednictvím některých dozorců, zejména Čecha Karla Hroušky, v civilu hostinského v Praze.

„Gavro byl chorý a čím dál slabší, ale duševně zůstal stále svěží,“ popisuje toto setkání. „Těšil se z toho, že je ve stejné cele, v níž si odpykával pětileté vězení i Hadži-Lojo, velitel obrany Sarajeva proti rakousko-uherské okupaci r. 1878, protože je zvláštní výsadou, že on Princip — jako poslední rakouský vězeň z Bosny sedí v cele prvního bosenského vězně Rakouska!“

Jednou, když bolesti byly nesnesitelné, mi Gavro řekl: „Když jsem byl volný, churavěl jsem a dokonce jsem plival krev. A teď, v téhle bídě, bez potravy a vzduchu, žiju a nemohu nijak umřít, abych se vysvobodil z otroctví. Nedoufal, že se živý dočká konce vojny, ale nezoufal si a hovořil, že konec Rakouska je jistý, že mu otevřel cestu do propasti a že mu nezáleží na tom, zda se dožije konce vojny.“

Spolehlivé informace o Principově konci zanechali terezínští lékaři, kteří léčili Principa od dubna 1916 do dubna 1918.

Vladimír Dedijer, který zatím nejobsáhleji shrnul v knize „The Road to Sarajevo“

všechen dostupný materiál, však v tom zaměnil zřejmě dvě postavy židovských lékařů. Píše totiž:

„Kromě docenta Pappenheima se připomínají jména dalších čtyř lékařů. Kranjčević vzpomíná jistého lékaře-žida, jenž byl odsouzený na dvacet roků vězení, protože pomáhal Čechům vyhnout se vojenské službě tím, že jim vydával falešná lékařská vysvědčení.

Navštěvoval Principa, jenž byl neustále nemocen, nosil mu po kousku čokolády nebo nějakého lepšího jídla, jež dostával z domu. Když se dozvěděl, že se mu snoubenka vdala za jiného, otrávil se, a tak Princip ztratil svého největšího utěšitele.“

Tento lékař se podle Dedijera asi jmenoval Lewit. Spolu s dr. Moselom amputovali Principovi ruku. Principa opatrovali s otcovskou starostlivostí. V Terezíně byli ještě dva lékaři, kteří léčili Principa, dr. Špatný a dr. Marsch, jenž na základě dokumentárního materiálu z nemocnice uveřejnil roku 1936 své vzpomínky na Principa.

Zde třeba vsunout jiný pramen, informaci o sdělení, které učinil po válce MUDr. Jan Levit, profesor válečné chirurgie na Karlově universitě v Praze pí. Sofii Pelcové: MUDr. Jan Levit řídil za první světové války chirurgická oddělení v Kolíně, Terezíně a Pardubicích. V Terezíně se setkal a ošetřoval Principa — a přivázel mu z Prahy balíčky na posilnění.

Hořejší zmínka o „lékaři Lewitovi“ je tedy u Dedijera jen potud správnou, že to byl MUDr. Jan Levit, jenž mu nosil z domova potravu k posilnění, ostatní určující okolnosti (odsouzení pro falešná zdravotní vysvědčení, sebevražda pro nevěru snoubenky) se musejí týkat jiných lékařských postav, jež jméno už stěží dešifrujeme.*)

Sympatie k srbskému nacionalistovi nelze u MUDr. Jana Levita odvozovat snad jen z obecného, snad i židovský podbarveného humanismu, jak tomu bylo u básníka Franze Werfla v jeho vztahu k umírajícímu Nedeljčkovi Čabrinovičovi. Levit, žák chirurga Kukulky, totiž působil už za balkánských válek 1912—1913 jako lékař v Bělehradě a v Niši. Odtud už jeho srbské kontakty, sympatie a jistě určité jazykové znalosti, které pomohly k navázání styků s jinak nedůvěřivým a uzavřeným Principem.

Budiž dovoleno rozvésti zde blíže postavu tohoto vynikajícího odborníka i s rodovým zázemím, protože MUDr. Jan Levit je spojen s Terezínem — i svou vlastní smrtí.

Narodil se 14. 6. 1884 v Hořicích. Byl synem chirurga Eugena Levita (13. 6. 1850 — 2. 11. 1900 v Hořicích), jehož přičiněním tu byla založena vzorná okresní nemocnice. MUDr. Eugen Levit tu prováděl i nejtěžší operace, zejména první laparotomie na českém venkově; napsal řadu chirurgických pojednání.

Ale už děd, Vít Levit (30. 3. 1811—22. 4. 1877) — z nedalekého Miletína, souvěkovec K. J. Erbena, byl vynikajícím lékařem, jak svědčí jeho hořický náhrobek. Byl odborným ranhojičem a porodníkem; v bitvě u Sadové r. 1865 operoval raněné vojáky rakouské i pruské armády, takže byl odměněn rakouským zlatým záslužným křížem s korunou a současně i vítěznou medailí pruského korunního řádu IV. třídy — situace tehdy asi ojedinělá.

MUDr. Jan Levit (Alarich jej zvěčnil několika anekdotami v „Medicině v županu“, kde jeho květnatý slovník nadávek se jistě opírá také o balkánskou zkušenost) zařídil po operačních zkušenostech z první světové války ortopedické oddělení nemocnice Červeného kříže v Karlíně a zmodernizoval chirurgické oddělení vojenské divizní nemocnice v Praze, jehož byl přednostou. Habilitoval se v r. 1921, profesorem válečné chirurgie byl od r. 1928. Napsal velký počet odborných prací z chirurgie útroh, cév, kostí, kloubů, močidel, zejména z chirurgie válečné, z orthopedie. Pro vojenskou potřeby sestrojil vzorná chirurgická armádní instrumentaria.

I když ve druhé generaci pokřtěn, byl z rasových důvodů za nacistické okupace deportován 20. 6. 1942 transportem A Ae-29 do Terezína. Odtud šel dne 12. 10. 1944 pod čís. Eqz-1348 spolu se svou sestrou do Osvětí na smrt.

Vedla tedy i jeho poslední cesta Terezínem, v němž před více než čtvrtstoletím zachraňoval životy zraněných vojáků a pomáhal Principovi.

Lékař dr. Marsch vzpomíná v „Času“ z 29. 6. 1937 na Principa v Terezíně takto:

„Když jsem v létě 1916 začal léčit Principa na chirurgickém oddělení posádkové nemocnice v Terezíně, byl už kandidátem smrti, živou mrtvolou. Jeho na kost vyschlé tělo pokrývaly četné tuberkulózní vředy velikosti dlaně.

Princip měl v sobě určitě ještě před svým zatčením zárodky tuberkulózy, ale dva roky žalářování v kasematech tereziňské pevnosti stačily tak oživit toto ohnisko choroby, že se smrt nemocného dala čekat v nejbližším čase. Treba však vyslovit uznání úředním činitelům v tereziňské posádce, kteří byli zodpovědní za Principův život, že nemocného, když se ukázaly první těžké příznaky tuberkulózy, přenesli do posádkové nemocnice, v níž měl stejné ošetření jako ranění nebo nemocní vojáci. Je nutno ovšem podotknout, že dozor byl velmi přísný: v jeho jizbě stál voják s nasazeným bodákem, dva stáli přede dveřmi a dva na strážii pod oknem, ačkoliv pokus nemocného o útěk byl vyloučený, protože mohl sotva přejít dvě stě metrů.

Přes přísný zákaz hovořit s vězněm jsem si našel během léčení vícekrát příležitost krátce s ním pohovořit. Pro Principa, jemuž nebylo dovoleno psát, číst ani s nikým rozmlouvat, bylo opravdovou úlevou, když si mohl s někým aspoň promluvit... V rozhovoru se mnou nikdy nelitoval svého činu, dokonce i kdyby mohl tušit strašné následky atentátu — vypuknutí světové války. V rysech jeho tváře byla téměř sváteční vážnost: oči, které ležely hluboko v jamkách a ztratily lesk a oheň, na chvíli zazářily, když začal hovořit o osvobození národa. Trpělivě odevzdaný svému osudu, rozloučil se se všemi pozemskými věcmi a svůj brzký konec očekával se stoickým klidem.

Dobrou němčinou mi hodně vyprávěl o své rodině a svém krátkém životě, ale nikdy nevzpomněl lidí z Černé ruky, kteří ho, podle názoru rakousko-uherské tajné policie, k tomuto činu navedli.

Během dvouletého žaláře mu narostla dlouhá brada, takže vypadal o deset let starší. Když mu oholili bradu, ukázala se přede mnou velmi výrazná, inteligentní, mladistvá tvář. Štíhlé a drobné Principovo tělo mělo typicky tuberkulózní habitus. Jak už jsem podotkl, měl na prsou velké tuberkulózní hnisavé rány. Kloub v pravém lokti tuberkulóza tak zničila, že se dolní část musela k horní připevnit stříbrným drátem. Dodnes si neumím vysvětlit, proč lékařům nedovolili, aby mu amputovali dolní část ruky, která už neměla žádnou funkci.

Princip obvykle každého druhého dne přicházel do operační síně na převaz. Protože jsme mu musili převazovat celou horní část těla, spotřeboval jsem na jeho převaz víc materiálu než na pět raněných vojáků. Tuberkulózní proces rapidně pokračoval. Principovy dny byly spočteny.

Princip zemřel 28. dubna 1918 v 18.30 v pokoji č. 33 vězeňské části tereziňské nemocnice č. 13. Jako příčinu smrti uvádí úmrtní list tuberkulózu kostí.“

Princip — ve filosofických názorech vůči dr. Pappenheimovi, v pevnosti, s jakou stál za svým činem, v rozhodnosti odporu proti habsburským utlačovatelům, ve schopnosti rozvíjet dále svůj myšlenkový svět od stanoviska národního k pochopení světové sociální revoluce — se ukázal uceleným charakterem, jakoby z jednoho kusu ulitým pevným ocelovým obrem, třebaže drobné postavy a tak těžce stížen tuberkulózou. Už při činu se u něho projevila naprostá rozhodnost, jakési „nadšení pro útok“, takže neustoupil od jeho uskutečnění, ačkoliv se podle novějšího historického bádání ukazuje, že dokonce činitelé Černé ruky vyslali do Sarajeva své zmocněnce, aby atentát nebyl proveden. Uskutečnil ho rozhodně i přes váhání hlavního technického vedoucího, učitele a novináře Danila Iliče, jenž měl filosofické pochybnosti o účinnosti teroristických aktů bez organizačního zajištění revoluce masovou předchozí prací.

Princip sám se o tom zmiňuje docentu Pappenheimovi při návštěvě 18. května 1916: „Mnozí, kteří s ním hovořili, si myslí, že je dítětem, že ho druzí inspirovali, jenom proto, že se nedovede vyjádřit, nemá vůbec řečnický talent. Stále četl a stále o samotě, příliš nedebatoval.“

Je z rodu mlčenlivých spiklenců.

Celý tento mravní, charakterový profil se shoduje s grafologickou analýzou Principova písma:

„Podpis v knize ukazuje na mladíka ještě nezralého, s určitými pocity méněcennosti a nedovzdělání, ale s výraznou vnitřní energií a inteligencí, s pracovitostí až úpornou a s pevností charakteru už v mladém věku neobyčejně vyvinutou. Tento charakter písma se jeví tím víc ve výpisku z knihy: písmo je tu jakoby vyzrálější, spojuje se v něm vyšší inteligence, ať zděděná či rozvíjená studiem nebo četbou, se snahou o co největší poznání i s úpornou životní aktivitou a neotřesitelným charakterem. Přitom je to však písmo člověka, jenž je až zavalen deáním životem a četbou, takže se vyšší, ideové syntézy společenských jevů dopíná jenom někdy. Spíš o ni usiluje, než aby byl s to k ní v tomto období dospět. Přitom však i podpis na knize už jasně prozrazuje i při mladistvé nezralosti tuto ideovost jednání. Výpisek z knihy je tedy zřejmě psán v době, kdy Princip neanalyzoval celek společenské problematiky, ale jen před sebou valil úkol ze dne na den, od rána do večera. Písmo prozrazuje člověka citového a rodinně založeného, mysl, v níž převládá intelekt nad emotivností; a projeví-li se i emotivnost, potlačuje ji snaha o racionální, rozumové myšlení.“

Není divu, že se Gavriilo Princip stal příkladem řadě dalších revolucionářů; u nás tak například ovlivnil už v mládí jen o pět let mladšího lounského Jiřího Purkyně, pozdějšího vůdce ilegálního hnutí odporu proti nacistické okupaci na Královéhradecku.

Gavrila Principa pochovali tajně, v noci z 28. na 29. dubna 1918. Do konce války nevěděl nikdo, dokonce ani dr. Špatný, ani dr. Mosel, kde je Princip pochovaný. Principův hrob však pomohl nalézt rakouský voják české národnosti, František Löbl. Dostal se čtyřmi vojáky rozkaz pochovat Principa na tereziňském katolickém hřbitově s tím, že nesmí prozradit, kde se hrob nachází. Když vojáci přišli na hřbitov, našli už vykopanou jámu uprostřed cesty. Spustili rakev, jámu zahrabali a podle příkazu odstranili všechny stopy činu, aby se hrob nenašel. Löbl si však ještě téže noci udělal nákras hřbitovní situace a Principova hrobu a poslal jej otci, aby jej uschoval pro případ, že by byl syn poslán na frontu a tam padl. František Löbl přežil válku a hned po válce se vrátil do Terezína, kde na Principově hrobě vztýčil československý prapor.

Principovy ostatky byly exhumovány 9. 6. 1920 v přítomnosti dr. Mosela, jenž mu amputoval pravou ruku. Když hrob otevřeli, našli kostru s jednou rukou, důkaz, že nákras situace hrobu byl přesný.

V cele, v níž Princip v Terezíně ve válce žil, byl v té době ještě na zdi vyryt Principovou rukou básnický pokus:

*Po Vídni budou chodit naše stíny,
po dvorech procházet se, plašit pány ...*

(Snad to byl jen ozev veršů jiného z odsouzenců, Marko Perina, jenž obdobné verše prý napsal na svůj šálek už roku 1914 v sarajevském vězení. Princip nebyl sám básníkem, i když se v mládí o verše pokoušel a dokonce je četl — Ivo Andričovi, pozdějšímu nositeli Nobelovy ceny, rovněž jednomu z nadšenců Mladé Bosny, připravujících zrod Jugoslávie.)

Současně s pozůstatky Principa a Čabrinoviče byly exhumovány i pozůstatky gymnasisty Trifka Grabeže, kterého v Bělehradě Princip jen nerad zapletl do atentátu, „protože je šlechtná duše a skromný člověk“, Grabež také v okamžiku akce zaváhal, protože nechtěl výstřelem zranit nevinné lidi kolem. Trifko Grabež zemřel v Terezíně hladem nedlouho po Čabrinovičovi, začátkem zimy r. 1916. Příchodem zimy r. 1916 se situace tereziňských vězňů velmi zhoršila zejména následkem velkého chladna. Principa tehdy převezli opět do nemocnice a do jeho cely přeložili Trifka Grabeže. Ivo Kranjčevičovi se jedenkrát podařilo se s ním setkat:

„Grabež ležel slabý a vyčerpaný. V tváři nevypadal tak zle, a proto mi vůbec nenapadlo, že umírá. Řekl mi, že se mu zdá, že mu zeslábl žaludek a že nemůže všechno jíst. Nemohl stát nebo sedět. Řekl jsem mu, že nevypadá tak špatně a že se zotaví, pro-

tože i mne často bolí žaludek, ale za nějaký čas to vždy přejde... Řekl jsem mu „na shledanou“ a že doufám, že se opět setkáme, když budeme mít na stráž lepší vojáky, kteří nám nebudou překážet.“

Druhý den ráno našli však Trifka v cele mrtvého. Zemřel všeobecným vyčerpáním v důsledku stálého, dlouhotrvajícího hladovění.

Z hladu se na jaře r. 1917 v Terezíně zbláznil student Lazar Djukič. Ivo Kranjčević popsal konfrontaci s ním v Terezíně (Djukič prý totiž vyprávěl, že připravoval r. 1912 atentát na Františka Josefa a obvinil z účasti i Kranjčeviče) takto:

„Byl bledý a jenom kost a kůže. Jeho pravé oko bylo velkou otevřenou ranou. Bylo bolestné naň hledět. Vyšetřovatel řekl, že Lazar Djukič přiznává, že připravoval atentát na Františka Josefa a vyzývá i mne, abych se přiznal a pověděl pravdu.“

Kranjčević obvinění popřel a i Djukič popřel, že by kdy o atentátu na císaře vyprávěl.

Krátce poté poslali Djukiče do ústavu pro choromyslné v Praze, kde zemřel 19. března 1917. Byl tu pochován tajně a jeho hrob se nikdy nenašel.

Živí opustili Terezín dva ze sarajevských atentátníků, Ivo Kranjčević a Cvijan Stjepanović. Smrt císaře Františka Josefa 21. 11. 1916 a příchod Karla na trůn měly za následek určité zlepšení těžkých podmínek politických vězňů. Mladý císař navázal s Francií tajné rokování o separátní mír, během těchto jednání císařova švagra prince Sixta Bourbonského s Clemenceaum se Rakousko-Uhersko snažilo zalíbit se spojencům. Také zezdola, z probouzejícího se opět slovanského jihu monarchie, se ozývalo volání po usnadnění života politických vězňů. Po šetření ve věznicích v Terezíně i v Möllersdorfu u Vídně jednalo vídeňské ministerstvo války o zrušení samovazby Principa a jeho společníků, kteří v této době byli ještě na živu. Dne 13. 9. 1917 vydalo ministerstvo války rozhodnutí, že „sarajevští“ vězni dosud v obou vojenských věznicích žijící mají být posláni do bosenské věznice v Zenici. Tak se i stalo: převezli všechny až na Principa, jenž zůstal v terezínském nemocnici. Zda proto, že byl těžce nemocen a neschopen cesty, nebo že byl zvlášť vyňat z tohoto nařízení, se nedá v aktech zjistit.

Ale přísnost dosud neustala: při eskortě vězňů do bosenské Zenice se přihodil incident. Eskortu tvořilo osm vojáků německé národnosti z Vídně. Vojáci se podle všeho chovali k vězňům přátelsky a jeden z nich napsal o této události domů. Vojáci byli zatčeni a souzeni vojenským soudem.

Tento incident ukazuje — oboustranně — na náladu i meslovanských národností habsburské monarchie. U slovanských národů na jihu i na severu už bylo dávno rozhodnuto. Vojáci přecházeli v celých skupinách „k nepříteli“; i české zázemí už vědělo, že existují české legie a že čas Rakousko-Uherska je sečten.

Čabrinovičovy a Principovy výstřely v Sarajevě nedaly jen podnět k první světové válce, jež se už dávno připravovala. Byly přímým podnětem i k obrovskému rozmachu národních snah porobených Slovanů v habsburské monarchii. Také jména terezínských vězňů zůstanou trvale zapsána v dějinách. Proto poslední tragický úsek, v nichž jejich životy dohasínaly v těžkých poměrech vojenské pevnosti, je částí tohoto hrdiného zpěvu.

Literatura:

Vladimír Dedijer: **Sarajevo 1914** (též vyd. anglické, německé a srbské), slov.: Epoque, Bratislava 1969
Pappenheim Martin: **Princip o sobě**, Praha, Mladé proudy 1919
Cvetko Popovič: **Sarajevskij Vidov Dan** 1915, Prosveta, Sarajevo 1969
František Kafka: **Smrt následníka**, Magnet 12/1971, Praha

SVĚDECTVÍ

•
•
•

M. KÁRNÝ

Josefa
Taussiga

O Josefu Taussigovi se v terezínské vědecké, románové i vzpomínkové literatuře psalo nemálo. Jeho všestranná činnost — byl to vynikající přednášič a agitátor, vychovatel, organizátor koncentračnické kultury, kritik terezínského života, funkcionář ilegální komunistické organizace v táboře — nemohla být opomenuta. Přesto jejímu pravdivému obrazu dlužíme ještě mnohé.

Josef Taussig, jeden z vůdců komunistické mládeže v posledních letech předmnichovské republiky, člen vedení Svazu mladých a redaktor časopisu Hejrup, byl vězněn v Terezíně od prosince 1942 do října 1944, kdy nastoupil další cestu koncentračními tábory, osvětimským, grossrosenským a flossenbüřským. Ukončila ji jeho smrt 10. března 1945.

Před transportem z Terezína ukryl zde rukopisy svých několika povídek, přednášek, epigramů, své deníky, poznámky a dopisy, které po osvobození jeho přátelé vyzvedli a zachránili. Z této literární pozůstalosti uveřejňujeme dva jeho rukopisy o terezínských kabaretech.

První z nich je koncept přednášky, ochuzený bohužel o texty kabaretních vystoupení, na které se Taussig odvolává a které komentuje, ale které se nedochovaly. Druhý je článek pro časopis „Vedem“, vydávaný v jediném exempláři vězni-chlapci v ubikaci bývalé terezínské školy. První rukopis je zevšobecnujícím zamyšlením, druhý je rozбором konkrétního představení Švenkova kabaretu, z něhož Taussig část převzal do své přednášky.

Kulturní život v Terezíně je — přes určité období v jiných táborech — specifickým jevem, jehož rozbor nemůže být předmětem těchto řádek. Vyšla a připravuje se řada článků a studií, které charakterizují a vysvětlují onu rozpornou skutečnost, že nacističtí organizátoři židovské genocidy, kteří v terezínském koncentračním táboře nastolili režim ponižení, bídy a smrti, dovolili vězňům hrát divadlo, pořádat koncerty, přednášet o filosofii a historii.¹⁾ Tato literatura ukazuje, v jakých formách, s jakými myšlenkami a hodnotami se kulturní život v Terezíně rozvíjel a uhasínal.

První rukopisy, vydávané z Taussigovy literární pozůstalosti, jsou autentickým svědectvím, umožňujícím lépe chápat obraz terezínské kultury, jejího poslání i dialektiky jejích vnitřních procesů. Domnívám se však, že z nich lze vyčíst nejen mnohé o kabaretech, ale především o postojích k životu, k terezínské skutečnosti, ke světu a době. V tomto smyslu jsou tyto Taussigovy texty i významným příspěvkem k dějinám Terezína v letech 1942—1944, k sociologii a psychologii jeho vězňů.

Při čtení Taussigových řádků měl by mít čtenář na mysli zejména tři podstatné funkce, které nacisté určili terezínskému koncentračnímu táboru. Dvě z nich vyplývají z porady, na níž nový zastupující říšský protektor Heydrich 10. října 1941 stanovil cesty ke „konečnému řešení“ židovské otázky v protektorátě.²⁾

Vyvraždění židovského obyvatelstva mělo probíhat ve formě jeho evakuace do východních vyhlazovacích táborů prostřednictvím „přechodného shromažďovacího tábora“, v němž — jak Heydrich předpokládal a stanovoval — „židé budou již silně decimováni“. Terezín byl tedy sběrnou lidského materiálu pro plynové komory, tranzitní stanici do Osvětimi a jiných konečných stanic. Současně se však stal místem, kde podlehlo smrti více než 33 tisíc vězňů, každý čtvrtý, který prošel terezínskou „šlojskou“.³⁾

Právě proto, aby se mašinerie smrti mohla posunovat kupředu, v zájmu jejího klidného fungování, mělo působit tzv. Freizeitgestaltung, organizování „volného času“, v jehož rámci byla povolena divadelní představení, koncerty a přednášky, což vše mělo u vězňů vytvářet iluze o plánech a úmyslech nacistů.

V složitých peripetiích terezínského vývoje se proplétala soustředovací a tranzitní funkce tohoto tábora s jeho posláním decimačním a postupně i jeho třetím posláním, alibistickým.

Pochopitelně ani Terezín, do kterého by byly sneseny všechny krásy světa, nemohl dát nacistům rozhršení za milióny lidí umučených a povražděných v koncentračních táborech. Ovšem příznačná pro hluboké opovržení pravdou, jímž se nacisté vyznačovali i v nejkritičtějších momentech svého režimu, byla skutečnost, že oněch několik kulís, potřebných podle jejich představ k vytvoření tohoto alibi, rozestavěli uprostřed terezínské reality trýzně a smrti, aniž se kdykoli odhodlali zlepšit stav Terezína alespoň na přijatelnou lidskou úroveň. Nic neměnili na strašlivých vyživovacích, ubytovacích, zdravotních a hygienických podmínkách. Dál se umíralo po stovkách a tisících, věčně hrozil Damoklův meč východních transportů, tělesné tresty, odvezení na smrt do Malé pevnosti, prohlídky esesáckými surovci, nepřetržitý byl řetěz ponižování, nadále drtila nejistota všeho a o všem. Zato však nacisté, úměrně s jejich porážkami na frontách druhé světové války, stále usilovněji rozestavovali po Terezíně tabulky, vydávající jej za něco, čím nikdy nebyl. Obludné lži o Terezíně nabývaly čím dál obludnějších rozměrů.

Když taktó uvažujeme o trojím smyslu Terezína v plánech nacistů, chápeme, že jejich tolerance k terezínskému divadlu neměla jen poskytnout nevinnou zábavu odsouzeným k smrti před vykonáním rozsudku. Divadlo mělo být pro vězně ukolébavkou smrti a také její kulisou před světem.

Ve skutečnosti však terezínské divadlo, a kultura vůbec, hrály úlohu právě opačnou, než jim přisoudili nacističtí organizátoři „konečného řešení“. Terezín plněním

1) Za nejcennější považuji článek Norberta Frýda „Kultura v předposlední stanici“, Plamen 9/1964, str. 59 — 66. Připravena k vydání je studie Evy Šormové „Divadlo v Terezíně“.

2) Karel Lagus, Josef Polák, „Město za mřížemi“, Praha 1964, str. 58 — 59.

3) „Šlojska“ — slovo z terezínského vězeňského slangu. Vzniklo z německého „die Schleuse“, tj. „stavidlo“, „propust“. V terezínském táboře se tímto slovem označovala shromaždiště pro přicházející a odcházející transporty, kde byla vězňům zabavována zavazadla a „kontraband“.

svého decimačního poslání neměl jen ušetřit kapacitu osvětivských plynových komor pro 33 tisíc jiných než v Terezíně k smrti utýraných lidí. Měl decimovat vězně vnitřně, zbavit je lidské důstojnosti, usmrtit v nich lidskou podstatu, aby mohli být snáze usmrčeni i fyzicky. Divadlo se vězňům stalo zbraní v boji proti této lidské decimaci.

J. F. Steiner podal strhující report o divadelních představeních v treblinském koncentračním táboře, v jehož plynových komorách bylo povražděno na 700 tisíc vězňů.⁴⁾ Steinerova kniha vypráví o tom, s jakými úmysly nacisté tato představení organizovali a jakým bojištěm o duši tábora se tato představení stala. I když nelze srovnávat nerosrovnatelné: také v Terezíně bylo divadlo takovým bojištěm.

V uveřejňovaných dvou rukopisech píše Josef Taussig jen o jedné svérázné formě terezínského divadla, o kabaretech, ale i z nich je zřejmá jeho představa o divadle a jeho poslání při formování terezínské přítomnosti a poterezínské budoucnosti. V tom ostatně mají Taussigovy náročné požadavky na umění, jeho uměleckost i společenskou angažovanost aktuální smysl. Vždyť své vysoké nároky kladl dokonce na umělce-vězně, tvořící v krutých podmínkách fantasmagorického koncentračního tábora.

O T E R E Z Í N S K Ý C H K A B A R E T E C H

V Terezíně byl na základě zcela zvláštní situace vytvořen zvláštní typ kabaretu, který není podnikán z obchodních důvodů (na počátku se vůbec neplatilo a i nyní nehrají peníze žádnou úlohu)⁵⁾ který se zabývá nejaktuálnějšími otázkami, a přece nemůže být naprosto označen za kabaret tendenční.

Pokusíme se na základě konkrétního materiálu ukázat některé jeho znaky.

K nejpochetněji navštěvovaným kabaretům patří rozhodně kabaret Lindenbaumův a Straussův. V lavicích hlediště či na stoličkách na dvoře čekají tu minulí lidé, stařenky a stařečkové, až uvidí svou zlatou minulost také z jeviště. A dostanou ji v štedrých porcích (...).

To je podstatnou obsahovou složkou valné části terezínských kabaretů: že promlouvají o minulých časech, přivolávají jejich iluzi, ovšem sentimentálně přičesanou. Samozřejmě, že minulý obsah lze vyjádřit opět pouze starými formami, a tak se setkáváme skoro v každém kabaretu s prázdnými a fráзовitými písněmi o lásce.

Není třeba je blíže citovat, znáte je všichni, i když jste je nikdy neslyšeli, ať již to jsou vášnivě „noci vonných květů s příslibem rudých retů“, či žertovně „Nepovím, kolikrát chtěl bych ti pusu dát“ u Horpatského, či „Die süssen Blondinen sind so mein Schwarm, in deren Nähe wird mir warm“ nebo „Wer hat euch erdacht, ihr süssen Fraun, wer hat euch gemacht zu unserer Lust? Ob Gott oder Teufel, er schuf euch wunderbar“ u Morgana.

Děsivým symbolem tohoto druhu kabaretního „umění“ je starší paní Myra Straussová, která se s rozkošnými pohyby a úsměvy pokouší zpívat píseň o tom, že v Prátru je Platzerl, na který chodí její Schatzerl, a protože tam chodí i ona, změní se vždy tato Wiese v ráj, tj. zum Paradiese. Nedovedu si opravdu představit přesnější zosobnění přejilosti určitého obsahu i formy, než **toto** předvádění sentimentálních milostných šlágrů v Straussově kabaretu.

V předválečných zábavných podnikcích nesměl mimo sentimentálně ubrečené nebo svěťácky šibalské písně o lásce scházet nikdy tanec mladých dívek. Krásou pohybů vynikal zřídka, myšlenku také nevyjadřoval skoro nikdy; jednalo se především

4) Jean F. Steiner, Treblinka, Bratislava 1968, str. 264.

5) Terezínské peníze, tzv. Ghetto Geld, byly zavedeny v květnu r. 1943. Tyto papírové cedulky neměly pro vězně žádný praktický význam. Byly výmyslem SS a součástí celé potěmkrátý s Terezínem.

o to, dodat za zaplacenou vstupenku podívanou na dobře rostlá, souměrná a pokud možno nezakrytá těla. Skutečně bylo možno třeba v takové Velké operetě vidět za jediný večer více šunek, než jich viděl řezník u Chmela za celý týden.

Terezínský kabaret (mimo Švenka a Lustiga) myslí, že musí kráčet stejným směrem. Girls u Gerrona, Lisl Hoferová v „Es tut sich was“, Hanka Ledererová v „Solotanci“ u Horpatského či Strausse, tři purclátka trénující na bránu v „Die Welt von Oben“ — to vše není taneční umění, ale je to nebo spíše má to být zraková pastva.

Nejen formu operetního šlágru a revuálního tance přejímá od kasovních zábavních podniků terezínský kabaret. Ve své německé části užívá i převzatých prostředků humoru, kterých by se v českých kabaretech neodvážil nikdo použít. Je to především erotický dvojsmysl (...). Byly to právě dámy v prvé drážďanské revui,⁶⁾ které ve vulgárnosti svých dvojsmyslů předstihly nejjadrnější nádenické žerty(...).

Stejně stařícký a primitivní prostředek k docílení humorného účínu je zdůrazňování tělesných vad...

Jiný druh humoru, který straší po desetiletí ve Fliegende a Mechendorfer Blätter, Humorech a Komárech, je žertování o tchyních a manželkách. Již koncem minulého století odstranil výborný satirický časopis Simplicissimus tento druh maloměšťáckého laškování ze svých stránek, ale ještě v roce 1944 bujely tyto bezzubé vtipy vesele v terezínské kavárně.⁷⁾

Měšťácké manželství, které svým vyřazením ženy z hospodářského i veřejného života, sešněrováním manželů v tzv. rodinné idyle a naprostou závislostí ženy na svém životeli, vedlo k řadě mezdravých zjevů, bylo vítaným terčem humoristů. Autoři těchto žertů byli ovšem muži, a tak je poměr pohlaví soustavně zkreslován v jejich prospěch: Vidíme tu ubohé muže pod pantoflem, nějaké xantipy nebo do omrzení tchyně, které vládnou celé domácnosti, nikdy ale nám nepředvádějí třeba krutého tchána manželčina. Za směšné bylo těmito humoristy také pokládáno, když nějaký usedlý padour byl podveden svou manželkou s nějakým šikovným záletníkem (...).

Někdy je terezínský kabaretům stydno převzít staré kabaretní, revuální či operetní formy v jejich plné nahotě. Pak je přebírají jako „parodie“, přičemž se tváří, jako by stály nesrovnatelně výše než parodovaná čísla. Ve skutečnosti tomu tak ovšem není (...).

Uvidíme, že i Švenk často paroduje, jeho parodie jsou ale zásadně jiné: v každé je myšlenka, nenapodobuje jen staré formy, ale kritizuje je z určitého hlediska.

Je-li většina těchto obsahově i formálně starých čísel nezábavná, některá sestupují dokonce i pod nízkou úroveň terezínského vkusu. I když se autoři kabaretů nepomenou v úvodní či závěrečné písni pochválit, že bylo dobře servírováno, neostýchají se nám předložit i takové kousky, při kterých i naše otrnulé žaludky svírá studené dávení.

Tím končíme přehledku starých, přejatých složek v terezínských kabaretech a přecházíme současně k speciálním, zde vytvořeným číslům terezínským.

Je to především zvláštní druh humoru, pro který je používán název ghettohumor, který bují na všech našich kabaretech. Jaké jsou jeho hlavní znaky?

Je to snad nejaktuálnější, ale současně místně nejomezenější humor světa.

Byla zde komise a ještě téhož večera vsunul Hofer do své písni o tom, co se v Terezíně děje dopoledne, odpoledne, večer a o půlnoci, verš, jak komise dopoledne přijela,

6) Jde o kabaret, zorganizovaný vězeňkyněmi ubytovanými v Terezíně v tzv. Drážďanských kasárnách, které byly první ženskou ubikací.

7) V prosinci r. 1942 bylo v jednom domě na terezínském náměstí zřízeno něco, co mělo budít zdání normální kavárny. Vcházelo se na poukázku, která platila na dvě hodiny pobytu v uboze zařízené místnosti, kde bylo možno dostat šálek náhražkové kávy.

odpoledne se šla dívat, jak se dětičky kloužou, klouzaly se do večera a zadničky je brnily do půlnoci.⁸⁾

Taková pohotovost je ovšem kladná, co je méně kladné, to je úzasně uzoučký obsahový okruh těchto „aktualit“. Omezuje se na čistě terezínské záležitosti a ještě k tomu neustále na ty nezákladnější: na jídlo, bydlení a bonky.⁹⁾ A protože v kvalitě jídel není podstatných změn, jsou i vtipy v podstatě stejné, ať již se jedná o Linsensuppe, Extraktsuppe nebo Dörgemüsesuppe.¹⁰⁾ A protože je to s bydlením obdobné, slyšíme opětovně lašky o blechách, Raumwirtschaftu¹¹⁾ a kumbálech¹²⁾ (těmto je ostatně možno dodat jemnou pikantní příchutí). Nekonečná řada vtípů, písní a básní o bonkách je pak reakcí na trvalý stav rozšiřování nepravdivých zpráv, který je samozřejmý všude tam, kde je znemožněno přímé informování publika. Nebudu o těchto námětech uvádět citáty, kdo z vás se zúčastnil jediného představení na dvoře,¹³⁾ zná jich jistě víc než dost.

Svou místní omezeností připomíná ghettohumor často maturitní večírky, ve kterých dostane každý žák a každý profesor svůj díl. V prvé drážďanské revui byl např. song o Linči Orensteinové, která je jakousi funkcionářkou Drážďanských kasáren a seděla vždy v první řadě, v druhé je píseň o fotbale a v brance na jevišti stojí ve skutečném dresu brankář Jirka Taussig.

Pokud tyto aktuální glosy zesměšňují nebo dokonce kritizují, tedy zásadně jen ty všem známé jevy, s kterými nesouhlasí do posledního muže všichni terezínští obyvatelé.

Jindy, i když se jedná o skutečný útok, není hlavní věcí tento satirický útok, je to pouze prostředek k docílení humoristického účinku. Krásně to řekl Kovanitz v úvodu k „Ben Akibovi“:¹⁴⁾ „Pepíkova satira nekousala, byla dobrácká. Satira mu byla jen tématem, přál si, aby se lidé smáli, aby se hodinu dobře bavili.“ Aktuálnost jako zábavný, ne jako bojovný moment je ostatně podstatný znak ghettohumoru. Neboť opravdová útočnost burcuje k aktivitě, k činům, obrací se do vlastních řad, kritizuje, odsuzuje a vede. To ovšem ghettohumor nedělá a dělat nechce.

V úvodní písní Straussova tzv. Litterarisches Brett se říká:

„Wir kommen als Nachschub zum Ersatzkaffee“,¹⁵⁾ a tak již v první větě je užito nejdělečného a nejlacinějšího prostředku ghettohumoru, který by se dal vyjádřit asi takovým receptem: Vraž zvláštní terezínské slovo do známé písničky či citátu, do předtere-

8) Dne 21. června 1944 navštívila Terezin komise Mezinárodního červeného kříže, který už od r. 1943 žádal o povolení návštěvy v některém koncentračním táboře. Nacisté nakonec svolili k návštěvě Terezína, ale celou akci předem pečlivě narezistrovali. „Vzorný tábor Terezin“ měl přesvědčit komisi o tom, jak dobře se zde s židovskými vězni nakládá. Cynickou součástí komedie byla i inscenovaná bezstarostná hra terezínských dětí.

9) „Bonka“ — slovo z terezínského vězeňského slangu. Označovaly se jím nepravdivé zprávy.

10) „Linsensuppe“ — polévka vařená z výtažku z čočkových slupek;
„Extraktsuppe“ — polévka připravovaná z hrachového, čočkového a jáhlového výtažku;
„Dörgemüsesuppe“ — měla být polévku ze sušené zeleniny.

11) „Raumwirtschaft“ — jedno z oddělení tzv. samosprávy tábora. Zajišťovalo přidělování vězňů do ubikací a mělo co nejučelněji hospodařit s „obytným“ prostorem

12) „Kumbály“ se mívá malé místnosti, zřízené věšinou na půdách.

13) Divadelní představení, kabarety a ostatní kulturní podniky se odehrávaly na nejrůznějších místech: na půdách, ve sklepech, na dvorech kasáren a domovních bloků.

14) Textař Kovanitz patřil ke skupině Josefa Lustiga, s nímž společně napsali hru „Ben Akiba lhal“.

15) Slova „Nachschub“ i „Ersatzkaffee“ patřila k těm výrazům, které vycházely ze specifčnosti terezínského života. Kasárenský způsob stravování uvedl v život slovo známé v počestném formě („nášup“) z vojenského prostředí.
„Ersatzkaffee“ byla nechutná náhražková káva, která se podávala jako ranní jídlo.

zinského života, poterezínského života, historické scény, prostě kamkoliv, kam se hodí či nehodí, nebo jich prostě hromad spousta v jediné větě, a účinek je zaručen.

V drážďanské revui „Die Welt von Oben“ jsou například tzv. parodie českých lidových písní. Pozůstávají jediné v tom, že se obměňují jednotlivá slova, jako

Zle, matička, zle,
šlojsmanšaft¹⁶⁾ už jde.

Nebo se obmění celá situace: místo poštovního panáčka je to balíček, který jde:

Přijde, přijde, přijde vám balíček,
přijde, přijde, přijde balík,
když ne za 50, tak aspoň za 20,¹⁷⁾
i tak budeme mít radost!

Stejně je tomu u Hoferových parodií písní z Netopyra:

Místo „Nein, die Sache glaub ich nicht!“ se zpívá, „Nein, die Bonke glaub ich nicht!“ a již je docíleno jiskřivého ghettovtipu.

Lustig a Horpatsky používají někdy terezínských slov ne jako samoúčelného vtipu, ale k charakteristice či jako symbolu terezínského prostředí („A pak tam byli někteří, kteří zůstali u svého povolání: řezníci zůstali u fotbalu a pro advokáty byla zřízena šlojsmanšaft“), ale naprosto se nevyhýbají i primitivnímu používání (Pyramidenbau v Egyptě, S macesy na cestě pouští, Šlojska na Růžovém paloučku, Transporty do Babylonu atd.). Poprvé to má obsah: Celá naše situace není nic nového, židé i jiná vyznání byli v podobné situaci, která vytvořila naše zvláštní slova už častokrát. Opakováním ale tento obsah mizí a zůstává pouhá snaha rozesmát těmi kumbály, Fleischergruppe¹⁸⁾ či Landwirtschaften¹⁹⁾ obecnost.

Jeden z terezínských kabaretů se jmenuje „Die Welt von Oben“. Dalo by se očekávat, že to je pohled na svět z nějakého vyššího hlediska. Ukáže se ale, že to je pouze pohled z druhého patra Drážďanských kasáren: nějaké určité hledisko bys marně hledal. Je to další znak ghettohumoru, že vystačuje s nejpustším opisem skutečnosti, bez zpracování, bez zásady, bez stanoviska. Vezměme třeba otázku vztahu pohlaví v Terezíně [...]

Stejně bezzásadní stanovisko zaujímá ghettohumor k otázkám krádeže, korupce a protekce. I zde není satira prostředkem k útoku proti těmto zjevům, ale naopak, líčení třeba úplatnosti je jen prostředkem k pobavení a rozveselení.

Ghettohumor nemá jasné stanovisko k přítomnosti, protože nemá žádnou perspektivu do budoucna. Není nad přítomností, ale v ní.

Stejným duchem je neseno i jádro kabaretu „Smějte se s námi“ [...]

16) Základem výrazu „šlojsmanšaft“ je opět slovo „Schleuse“ ve významu „shromaždiště“ — viz pozn. 3). Naráží se tu na pracovní komando vězňů, jehož úkolem bylo zabavovat kontraband přicházejícím transportům.

17) Při obdržení balíčku, který si vězeň vyzvedl na terezínské (táborové) poště, musel podle velikosti zásilky zaplatit určitý obnos v tzv. terezínském měně.

18) „Fleischergruppe“ — skupina vězňů, kteří byli v Terezíně zaměstnáni jako řezníci. Šlo o poměrně výhodné „zaměstnání“, protože vězňové měli při práci přístup k jídlu (podobně kuchaři, pekaři aj.).

19) „Landwirtschaft“ — zemědělská součást táborového hospodářství, jejíž výtěžek připadl výhradně SS.

Pokud tedy ukazuje ghettohumor nějakou perspektivu, je to perspektiva vysloveně konzervativní. Klasicky je tato (mírně řečeno) konzervativnost vyjádřena v „Die Welt von Oben“ v písni „Wann ist Frieden?“ (...)

Skutečnost, že ghettohumor není nesen pokrokovým duchem či světovým názorem, se odráží i ve formě: nepřináší formálně nic nového a omezuje se na staré výrazové prostředky (...)

Ghettohumor leje ghettoobsah do starých forem a používá starých prostředků: německý většinou prostředků předválečného kabaretu vídeňského, český forem Osvobozeného divadla. Je to především Vyšlojsované divadlo,²⁰⁾ které ghettohumor vytváří nejkusněji, nevtipněji, které přejímá formy Osvobozeného divadla — jak otrocky, že přebírá i hudbu Jaroslava Ježka i výstavbu dialogů na předscénách či prvky kostýmů a intonaci řeči. A přece, i když vnějškově se tolik snaží přiblížit Osvobozenému divadlu, zůstává duchem Vyšlojsované divadlo Voskocovi a Werichovi z jejich vrcholného období 1930—1938 naprosto cizí: 1. Osvobozené divadlo především kritizovalo svou satirou celou tehdejší společnost, námětem i dějištěm mu byl celý svět. Zde je námětem i dějištěm čtvereční kilometr. 2. Osvobozené divadlo mělo naprosto jasné, bojovné stanovisko k osobám i stranám — zde je dobrácky, chápavý úsměv. A konečně za 3. mělo Osvobozené divadlo jasný cíl a perspektivu (jednota, předpoklady úspěšné obrany), zatímco ghettohumor má jen povrchní líčení současného stavu.

Nechci ovšem terezínskému kabaretu křivdit. I on má jednu myšlenku, a to že jsme všichni stejní židé, a jednu perspektivu, že přijde sof.²¹⁾

V „Ben Akibovi“ je třeba píseň, která si dělá legraci ze všech židovských skupin, zastoupených v ghettu. Zcela povrchně a ploše se vytýká tzv. českým židům, že milují Vltavu a Otavu a jsou fokolíci (což ovšem není nic špatného, bylo by třeba jít hloub a ukázat ty, kteří myslí, že mohou splynout s českým národem a současně zůstat výlučnou hospodářskou skupinou). Nebo sionistům se vytýká, že mluví hebrejsky, což je jejich dobré právo, místo, aby se ukázalo, že není možno trvale osvobodit jeden národ na úkor jiného národa. Nebo konečně je vytýkáno kšeftářství východním židům, ačkoliv při všech neseriózních metodách polských obchodníků zůstává faktem, že právě na východě se procentuálně nesrovnatelně více židů živí prací svých rukou než na západě.

Stejně nespravedlivě jsou nařčeny za jáso tu obecenstva německé transporty z hádavosti (jsou to přece především **starí lidé**, hůř živení, zkusili mnohem více a déle) — věru, že jsou zcela jiné a horší věci, které by bylo možno vytknout některým příslušníkům těchto transportů.

Závěr této přehlídky pak je, že máme nechat rozporů, neboť ať se na to díváme, jak chceme, nosíme všichni svou hvězdičku. S touto myšlenkou se setkáváme u Hofera, Strausse i Gerrona — tam se jí budeme zabývat podrobněji.

To, co činí ghettohumor natrvalo nezábavný, je jeho omezenost. Zabývá se pouze Terezínem, a to ještě nikoli otázkami a zjevy podstatnými, ale nahodile vedlejšími nebo poměrně nedůležitými (...)

O dvou terezínských kabaretech bych se chtěl zmínit podrobněji, neboť se liší, ať již jen zdánlivě, či skutečně, od ostatních obdobných podniků. Je to z německých Gerronův Karussel a z českých Švenkův kabaret.

Gerron, známý filmový představitel menších filmových charakteristických rolí, soustředil pro svůj podnik to nejlepší, co mohl v Terezíně použít pro kabaret. Dlouholetý výtvarník bývalého Osvobozeného divadla Zelenka mu vypravil scénu. Jazzový klavírista evropské třídy Martin Roman ho doprovází. A srovnáme-li zpěv takového Gobbeze třeba s Myrou Straussovou, chanson paní Wurzlové s písni Lisl Hoferové nebo herecký projev třeba Morgana s projevem Gerronovým, uvědomíme si celý ten hluboký rozdíl mezi

20) U tohoto názvu Taussig uvedl jméno Josefa Lustiga, o jehož kabaret jde.

21) „Sof“ — z hebrejštiny, znamená „konec“, tj. konec války, osvobození.

kabaretem a kabaretem. Přihlédneme-li ale k **obsahové stránce**, uvidíme, že rozdíl mezi Gerronem a ostatními německými kabarety není vůbec tak hluboký.²²⁾

Švenkův kabaret „Totéž, ale jinak“ je narychlo dán dohromady z nejrůznorodějších složek. Pokud je spojován jednotným duchem, pak je to zesměšňování všeho živého a falešného v současném životě sociálním a především kulturním. Ale opět nejsou vybirány otázky podstatné a důležité, ale náhodně jsou vedle sebe řazeny třeba parodie na primadonství a formální efektnictví v pěveckých sdruženích nebo na rozpor mezi hlásanou senzačností filmových aktualit a skutečnou bezvýznamností ukazovaných obrazů, které nám dnes nejsou zvlášť blízké. Na rozdíl od ostatních kabaretů ale Švenk přesně ví, do čeho chce v parodovaných věcech říznout, ať již jde o ubřečenou sentimentalitu trampských sborů, erotické dvojsmysly pana Fröhlicha a Schöna, o operu, ve které se detailním líčením vnějšího děje chce objasnit obsah hudebního díla, či o literární montáže, ve kterých se krávkem a jinými efekty na nepravých místech má dosáhnout divadelního a sociálního účinku.

Švenk přináší též čisté zábavná čísla, která ani po formální stránce nepřinášejí nic nového: třeba nejspěšnější číslo večera, Miškova řeč nad rakví Césarovou (...)

Je-li Švenkův kabaret jediný, který se pokouší o vytváření vlastních forem, je též jediný kabaret, který se v aktualitách neomezuje na Terezín, ale pokouší se, i když ojediněle, o překročení terezínského rámce (Maďarsko, Francie a Tobruk ve zvukovém žurnálu, tance Voják a Tanec masový).

Srovnáme-li tedy kabaret Gerronův a Švenkův, vidíme, že ačkoli má Gerron starší a zkušenější herce (Cajlajs²³⁾ i Miška byli v Praze začátečníci a Švenk počal hrát až v Terezíně), má Švenkův kabaret větší elán, neboť je to kabaret mladší, kterému se podařilo vytvořit některé, v českém kabaretu nové formy, a že i když Švenk útočí hlava nehlava a ne záměrně na nejdůležitější nešvary doby, přec některá z ran, vedená ze zásadního stanoviska, treťí do černého.

A nyní k závěru: uznáváme plně, že staří lidé, kteří mají život za sebou, mají právo se pouze nezávazně bavit, že chtějí zapomenout na denní starosti jakýmkoliv způsobem. Těm budou vyhovovat mnohé terezínské kabarety a my můžeme od těchto podniků pouze žádat, aby plnily dobře svoji funkci: aby své posluchače skutečně bavily a neotrávovaly je, aby byly zábavné a ne nechutné.

Jsou zde ale též lidé mladí, kteří věří, že mají život před sebou. Zúctovali s minulostí a hledají cestu do budoucnosti. A ti by si přáli mít aspoň **jediný** terezínský kabaret, který by je nekrmil ani dvojsmyslnými svininkami, ani tchýněmi a koktavými, ani jen tunkami,²⁴⁾ bereitschafty,²⁵⁾ putzkolonami²⁶⁾ a kumbálky, ale který by ukázal v rámci zdejších možností celou Evropu a její problémy, které jsou v takové spojitosti s problémy našimi, který by se díval na Terezín z hlediska budoucnosti a odhalil zdejší propastné rozdíly, který by ukázal, které vlastnosti zde bující nám jednou mohou krvavě škodit: Zaměstnavatelské sklony, snažící se budovat na zádech jiných vlastní kariéry, lačnost po zisku, která by vylomila babičce poslední zlatý zub, aby se zvětšil základ, se kterým se hodlá lačný kšeftman po válce vrhnout do života, aby dohnal vše, co za-

22) V poznámce se Josef Taussig omlouvá, že při návštěvě Gerronova kabaretu stál „ve tmě a ještě ne na obou nohách“ a že z těchto důvodů je jeho rozbor nepodrobný.

23) „Cajlajs“ byla přezdívka Jiřího Süsslanda.

24) „Tunka“ (die Tunke) omáčka, která se vařila v táborové kuchyni. Svou kvalitou se podobala jídlům, o nichž už byla řeč.

25) „Bereitschaft“ byla pracovní pohotovost pro zvláštní skupiny vězňů, kteří museli vykonávat nárazové práce.

26) „Putzkolona“ — ženská pracovní skupina, která se měla starat o udržení čistoty v táboře.

meškal, nelibostný egoismus, neúcta k veřejnému majetku, obcházení příkazů²⁷⁾ a křivé cesty a cestičky, které mnozí nechápou v jejich dnešní podmíněnosti, ale navykají si je jako vlastnosti trvalé.

Mladí hledají cestu. Potřebovali by živý a radostný kabaret, formálně nový a obsahově útočný, který by ji pomáhal ukázat.

Z kritiky posluchačů:

„Používáš stejných metod, které odsuzuješ: že je Steiner plešatý a Hofrová zubatá.“ (Věra). Neodmítám z á s a d n ě každý vtip na téma „tělesné vady“, ale takový, kde je tělesná vada hlavním obsahem a prostředkem humoru. U mne je ovšem obsah jinde: zesměšňuji třeba nenovost jejich kabaretních čísel, trapnost hrázovitých milostných písní třeba u Straussové — k zesílení tohoto dojmu užívám tělesných znaků účinkujících, které jsou v rozporu s obsahem přednášených věcí.

„Aktuální vtip se zabývá vždy nejpálčivějšími otázkami — je samozřejmé, že v Terezíně se musí zabývat ghettootázkami: jídlem, bydlením, korupcí ap.“ (Müller). Nikdy jsem nebyl proti aktuálním terezínským vtipům vůbec, žádal jsem pouze, aby se zabývaly podstatnými věcmi a aby byly zasazovány do širšího než pouze terezínského rámce.

„Kabaret Karla Švenka je posuzován příliš kladně, je vynášen z kamarádkých ohledů daleko nad jeho pravý význam.“ (Skupina „Ben Akiba“.) Výňatky čtené o „Totěž, ale jinak“ byly z prastarého článku pro „Vedem“, kde se věnovalo mnohem více místa kladům, než kritice. Tak snad skutečně vznikl dojem příliš kladného posudku, (třeba tím, že se zabýváv hereckým výkonem jednotlivců, což u ostatních nečiním), i když Švenka ostře kritizuji. Samozřejmě že trvám na tvrzení, že je z českých kabaretierů Švenk jediný, který formálně přináší něco nového a obsahově se dostává ven z pouhého ghettohumoru.

Červenec 1944

TOTĚŽ ALE JINAK

Švenkův staronový kabaret je přehlídkou jeho terezínské kabaretní činnosti. Nejlepší čísla z jeho dvou starých kabaretů, songy a tance ze hry „Ať žije život“ a jednotlivé samostatné výstupy z „Posledního cyklisty“ jsou tu spojeny v radostné představení.

Jednotný duch večera je dán zesměšňováním všeho lživého a falešného v současném životě sociálním a především kulturním, ať již se jedná o ubrečenou sentimentalitu trampských sborů či o primadonství a formální efektnictví v ochotnických pěveckých sdruženích nebo o rozpor mezi hlásanou senzací a skutečností skutečně ukazovaných obrazů ve zvukových žurnálech. Do tohoto rámce zapadá i stará kramářská píseň o kanonýrovi Jabůrkovi, která si dělá legraci z vzorného vojáka, jaký existuje výhradně jen v zbožných snech všech vojenských pánů a jejich propagand. Stejně bezohledně řeže Švenk ve svém přehledu terezínských divadel do operetního optimismu, erotických nechutností a mrzáckého humoru (který vystačuje s uváděním terezínských slov na jeviště), tak jak je pěstován v některých zdejších kabaretech. Svůj díl dostává ovšem i ta opera, kde se v úvodech detailním líčením vnějšího děje chce objasnit

27) Čtenář jistě pochopil, že Taussig nemá na mysli nacistické příkazy, jejich „zákonnost“. Vždyť on sám jako aktivní funkcionář ilegální komunistické organizace v Terezíně ji velmi intenzivně porušoval. Šlo mu nepochybně o normy, nezbytné pro život každé sociální skupiny, tedy i pro terezínské vězně. I při tomto chápání není tato formulace Taussigova zcela přesná.

obsah hudebního díla a literární montáže, ve kterých se krávkem a jinými efekty na nepravých místech má docílit divadelního a sociálního účinku.

Bezesporu nejuspěšnějším číslem večera je Miškova řeč nad rakví Césarovou. I tato scéna je vlastně parodií, parodií rabínské pohřební řeči, se vši gramaticky vadnou češtinou, promísenou německými a židovskými výrazy. Z rozporu mezi patosem a klasickým řečnickým výkonem Shakespeareova Marka Antonia a řemeslnosti rabínské řeči Miškovy vzniká zde humoristický účinek. Skutečnost, že právě při tomto čísle se obecnostvo nejvíce směje, nelze vysvětlit **ani** novostí scény (mnohokrát zde již bylo něco obdobného: třeba parodie vídeňských kabaretů „des Schadches Fluch“ dle Schillerovy balady), **ani** překvapivou pointou (celá scéna vlastně nemá stupňování ani vyústění — je nesena **jediným** vtípem, parodovanou židovskou mluvou), **ale** **jedině** všeobecnou znalostí parodované řeči obecností a hereckým výkonem Miškovým (kterým dokázal Miška vytvořit skutečně realistickou postavu).

Švenk ví již ze své předterezínské činnosti, že kabaret musí být útvar živý a pestrý, střídá proto neustále formy i nálady scén. Zařazuje proto do kabaretu „Všechno nejde“ i songy a tance, které útočí vážně proti poměrům, proti kterým se v ostatních scénách útočí legrací (Hladové břicho, Voják, Černocho). V rozesmátém prostředí některé z těchto scén nepůsobí ale tak silně, jako ve hrách, ze kterých jsou vyňaty, neboť schází nálada, která byla vytvářena ostatní hrou.

V konferenci dokazuje Švenk svůj kontakt s obecností, svůj vtíp (dvě buchy u příležitosti návštěvy komise), bohatost nápadů (prominenti tísňící se na místech k stání), ojediněle ale také nedostatek sebekritiky (episkopát mormonské církve, k lidu níž režiséra Strausse).

Možná, že je Švenkovi vytýkáno, že je v konferenci i parodii osobní, ale osobní (a v detailech ještě mnohem nespravedlivější) ve svém vrcholném období byla i stará antická komedie. Funkce terezínské kabaretu je vůbec v mnohém obdobná funkci staré řecké komedie: Zde i tam se jedná o veřejné zaujímání stanoviska k denním otázkám malým i velkým (za dob Aristofanových stejně jako dnes nebylo ještě novin), o ostrou kritiku společenských zlořádů, o zesměšnění negativních zjevů ať již u protivníků, nebo ve vlastních řadách, a o působení na rozhodování diváka ve velkých problémech doby.

Neboť stejně tehdy jako zde bylo jeviště skoro jedinou tribunou, ze které se mluvilo veřejně k masám.

Tento úkol plní u Švenka nejlépe Tanec masový, který není prostou parodií, ale který současně vyjadřuje kritiku názoru na ženu celé jedné epochy. V několikaminutovém tanci je zde zkarikována všechna ta rádozy ladnost domácího stvoření nové doby a jeho pitomoučká oddanost i usměrněná vojákost. (Mimo výborné Kamily,²⁸) která je jedním z pilířů celého kabaretu, dokázala i Kampertová spojit tanec s hereckým projevem a přispěla tak k zvýšení účinnosti scény.)

Formálně se omezuje Švenk většinou na používání všeobecně známých forem, i když zparodovaných. Poutoví vyvolávači atrakcí, trampské písně, zvukové žurnály či křepčení girls, to vše jsou oblíbené masové lidové formy. Ale parodování stávajících starých forem bez vytvoření kladné vlastní formy nové nemůže stačit pro soustavnou divadelní či kabaretní činnost. Dvě čísla v „Totěž, ale jinak“ jsou v tomto směru důležitá: Akrobati a Píseň o hladovém břichu.

V Akrobatech je to soulad výtvarného prvku (kostýmy), hudby a pohybu, který podobně jako ve zvukových groteskách Walta Disneye vytváří radostnou atmosféru, i když humoristický účinek zde jest docílen naprosto novými prostředky; protikladem mezi představou ladvých svalnatců a skutečností nešiků v jágrovkách a překvapením na konci, kdy po sáhodlouhých přípravách nedojde k žádnému očekávanému výkonu. Za-

28) Jde o tanečnici Kamilu Rónovou. Před válkou tančila v divadle E. F. Buriana, v Terezíně byla známá i jako vynikající choreografka.

tímco se u Akrobatů v širším slova smyslu vlastně jedná o parodii (scéna působí jen na pozadí všeobecně známých atrakcí skutečných akrobatů v trikotech), je v Baladě vytvořena součinností tance, hudby, světla, kostýmů a slov (která jsou ostatně prvkem poměrně nejslabším) vlastní forma, která zmnohonásobuje účín každé jednotlivé složky. Toto spojení hudby a slova umožňuje především skutečnost, že Švenk sám je hudebník. Již v Praze stál jeho „Klub zapadlých talentů“ v čele ostatních recitačních skupin stejného smýšlení právě proto, že jediný „Klub“ měl v každém programu vlastní hudbu.

Závěrečný pochod „Všechno nejde“ se Švenkovou hudbou a na jeho slova je lidový, zpěvný a bojovný. UVědomíme-li si ale, že to jsou jediné písně, které žijí dál, i když kabarety a revue, ve kterých byly zpívány, patří již dávné minulosti, je škoda, že text pochodu nebyl tvořen s větší dávkou zodpovědnosti. Zatímco refrén správně vyzdvihuje nutnost mezinárodnosti a aktivního zásahu do událostí, váže se verze příliš k zákazu „Posledního cyklisty“,²⁹⁾ který není znám všemu obecnstvu ani nyní, natož za nějakou dobu. A tak dával-li závěrečný pochod v revui „Ať žije život“ smysl celé hře a žije-li dále nezávisle na ní, platí to u pochodu nového kabaretu pouze o refrénu.

Herecky vtiskuje kabaretu ráz trojice Cajlajs — Švenk — Töpfer. Cajlajs, jako herec jistě nejvyspělejší, dává při vši grotesknosti své komice přesný obsah. Tak v parodii „Guten Tag, Herr Fröhlich“ je to jediné herecký projev Cajlajsův, který z tohoto čísla (které obsahově není **vůbec** nic jiného než doslovný opis Johnovy písně a český doslov postrádá jakéhokoliv vtupu) vytváří parodii na erotické dvojsmysly, jako podstatný činitel vídeňských kabaretů. Zatímco Cajlajs je nejlepší v číslech, která zesměšňují zjevy, které mu osobně jsou nejvíc proti srsti, a k jiným má postoj chladnější, není podobného rozporu u Švenka, u kterého každé slovo a každý tón je jeho vlastní výtvar. Od Švenka i Cajlajse se liší Töpfer, který je živelný drastický komik, jaký by mohl vystupovat v **jakémkoliv** lidovém kabaretu. Je nejlepší v číslech, ve kterých je jeho jednostrunný drastický humor na místě: třeba ve scéně žurnálu, kde cvičí jako encefalitický Sokol. Na tomto místě je třeba vzpomenouti inteligentního Lorise, který kdysi vytvářel se Švenkem a Cajlajsem trio spojené jednotným přesvědčením, společným recesním humorem i improvizací schopností.

Svým posledním představením dokázal Švenk, že dovede dělat živý, aktuální a útočný kabaret. A je to důkaz závažný: ovšem že nejde všechno, ale je možné mnohem víc, než ukázal Švenk v „Totéž, ale jinak“. Je možné útočit ne náhodně a hlava nehlava, ale záměrně na nejozřejavější a na nejdůležitější nešvary doby. Je možno zvýšit poměr aktuálních čísel v poměru k počtu čísel čistě zábavných. Formálně je pak možno dáti kabaretu ucelenější, jednotný rámec a omezit parodie forem cizích ve prospěch forem vlastních. A je to Švenkova dosavadní činnost předterezínská i terezínská, na základě které můžeme a musíme očekávat uskutečnění těchto možností v jeho příštím kabaretu.

29) Švenkova hra „Poslední cyklista“ útočila v průhledné alegorii proti nacistické rasové teorii a perzekuci Židů. „Židovská samospráva“ v obavách z možných následků takového představení hru zakázala.

Editor při publikování Taussigova rukopisu opravil jen zřejmé chyby a plně vypsal zkratky, které autor z různých důvodů použil. Vzhledem k poslání a charakteru této publikace nezveřejňujeme poznámky, které si J. Taussig dělal na konceptu své přednášky mimo souvislý text. Obě ukázky jsou převedeny na současnou pravopisnou a gramatickou normu.

Taussigovu přednášku „O tereziňských kabaretech“ publikujeme od části, kde text jejího konceptu začíná být souvislý. Podle poznámek, které předcházejí, Taussig nejprve v úvodu vysvětlil, proč prvními tereziňskými představeními byly právě kabarety. Obsahově byly lehké, každému přístupné, zábavné, poutavé střídáním hudby, vtipů a tance. Kromě toho byly snáze uskutečnitelné, protože vážná dramatická práce byla narušována transporty a nemocemi herců. V tomto žánru lze snadno nahradit jedno číslo druhým. Tereziňské kabarety navazují na kabarety předválečné, jejichž dva typy Taussig charakterizoval. Jeden z nich byl čistě zábavný, obchodní podnik, který za peníze prodával smích, zábavu a zapomenutí, druhý typ, tendenční, podával skutečnost z určitého hlediska, glosoval, kritizoval, bojoval, odsuzoval, získával a agitoval.

Josef Taussig svou přednášku prokládal citáty kabaretních textů, které se bohužel nedochovaly. Odkazy na tyto citáty označujeme vždy vynechávkou (...) na místě, kde si je Taussig poznamenal zpravidla určitým číslem nebo písmenem. Stejně jsou označeny i vynechávky těch částí, kde text ztrácí souvislost a je nahrazen jednotlivými hesly, určenými jen pro paměť řečníka a nesrozumitelnými pro dnešního čtenáře.

Poslední část, volně připojená k textu přednášky a vysázená jiným typem písma, je v Taussigových zápiscích připsána dodatečně. Zřejmě si v ní zaznamenal připomínky a odpovědi z besedy, která se konala po přednášce.

Taussigův článek „Totéž, ale jinak“ je otištěn podle textu dochovaného v rukopise. V exemplářích dětského časopisu „Vedem“, které se zachovaly, nebyl text zatím nalícen, a je tedy možné, že vůbec nedošlo k jeho uveřejnění.

Jak je zřejmé i z textu diskuse (Výňatky čtené o „Totéž, ale jinak“ byly z prastarého článku pro „Vedem“ ...), vznikl článek dříve než text přednášky. Editor zvolil při otištění obou textů opačný postup proto, aby vedl čtenáře od informace obecného charakteru ke konkrétní ukázce recenze na Švenkův kabaret.

K U L T U R A

---

a její působení MEZI VĚZNI

OLDŘICH MUSIL

Oldřich Musil se jako posluchač dramatického oddělení pražské konzervatoře zapojil v r. 1942 do odbojové činnosti ilegální komunistické organizace, která měla své vedení na Chrudimsku. V červnu 1944 byl zatčen a počátkem července ho gestapo převezlo z Pankráce do policejní věznice v Terezíně. Jeho první pobyt na Malé pevnosti trval jen krátce, do 1. srpna 1944. Po dvou měsících, strávených opět na Pankráci, se vrátil znovu do Terezína, kde pak byl vězněn až do 1. nebo 2. ledna 1945.

Oldřich Musil, dnes už člen Divadla na Vinohradech, vzpomíná po letech na svůj nedobrovolný pobyt v nacistické věznici v Terezíně. V tomto čísle našeho sborníku otiskujeme jeho relaci o kultuře a její funkci v životě terezínských vězňů.

V životě vězňů Malé pevnosti měla kultura své pevné místo. Vzhledem k daným podmínkám, které se snažily stlačit politického vězně na úroveň pracujícího zvířete, byla nejen relativně rozsáhlá a různotvará, ale sehrála i významnou roli jako člověčenský faktor, který udržoval povědomí vězně na vysoké lidské úrovni navzdory všemu krutému úsilí nacistů. Sehrála roli politické i psychické rezistence. Spoluvytvářela základní, téměř biologickou odolnost vůči ponižujícím, nelidským podmínkám života v Malé pevnosti.

Pěstování kultury souviselo přirozeně s úzkostlivým využíváním vzácného volného času. — Byli lidé, kteří ve volném čase spolu konverzovali francouzsky. Byli tací, kteří spolu diskutovali o vážném odborném problému, o vyhlídkách válečné

situace, o teoretických politických otázkách apod. Byli lidé, kteří se snažili psát verše nebo kreslit. A lidé, kteří si recitovali, jen tak pro sebe, verše, které znali z paměti, ale kteří je i přepisovali na toaletní papír a předávali do jiných cel. A byli lidé, kteří pocítovali potřebu alespoň vnímat. Poslouchat odborné slovo nebo umělecké dílo nebo poutavé vyprávění — konzumovat je. Ta potřeba ať aktivního, ať pasivního pěstování kultury byla obecná, i když jistě na různých úrovních a různě uvědomělá.

Součástí kultury bylo i téměř obecné úsilí, podporované úsilím lékařů a jiných vězňů, udržet v daných podmínkách co nejpečlivější hygienu u všech příslušníků cely. Mám zkušenost, že vězňové, kteří přestali dbát o svou osobní hygienu, byli na poloviční cestě k psychické kapitulaci. (Příklad: V Lipsku zanesl na naši celu vši mladý francouzský vězeň, syn profesora ze Sorbonny, ale člověk psychicky zcela zdecimovaný, jehož od úplného zániku zachránil jen konec války.) Tak i hygiena byla spojovacím kulturním článkem se životem.

Zájem o život a svět byl probouzen všemi dosažitelnými prostředky. Kolikrát jsme se dívali zamřížovaným oknem cely na krásnou krajinu kolem Terezína a Litoměřic a nahlas glosovali každý detail. Vznikly i diskuse o tom, zda být vězněn uprostřed krásného okolí je „zostřením trestu“ a hůře se snáší, nebo to nějak pomáhá. Z obou názorů převládl druhý. Ti první tvrdili, že to je „jako by mi někdo ukazoval vuřta, ale kousnout bych si nesměl“. Druzí uváděli prostý argument: představ si tuhle pevnost někde v poušti, nebo stačilo by v uherské rovině! — Krajinné pohledy, rozmýšlení, probouzely touhu po domově a po svobodě, ale ta nostalgická bolest současně nějak očišťovala duši.

Často jsem se sám nebo i s jinými bavil tím, že jsme z některých zážitků vytvářeli v hlavě jakési „scénáře“ příštího filmu o Terezíně. Umiňoval jsem si, že si je zapamatuji, což se mi v několika případech podařilo. Jako příklad uvedu „záběr“ z poslední přestávky v záhořanské cihelně:

Pracovní přestávku jsme trávili v teple, a to v pravzhládném, až kuriózně surrealis-

tickém prostředí temných prostor nad pecemi, odkud se přikládalo. Náspyný mechanismus se svými dráty, táhly a kolečky pískal každodenně jinou melodii, ale pořád dokola, po celou přestávku, některé melodie jsem si dlouho pamatoval — bylo to fascinující prostředí; dokonale připravené záběry pro nějaký psychologicky posunutý film včetně scénické hudby — vrzání drátů, i včetně vizuálního efektu — rozžhavených otvorů v podlaže, kudy v odměřených dávkách neustále propadal mou do pecí. A nad nimi skupina holohlavých ztroskotanců, pojidajících svou hladovou polévku. Nezapomenutelný obraz!

Pozoruhodnou záležitostí života cely bylo to, co nazvu **kulturními sobotami**. Ve všední den se večer mnoho povídalo, diskutovalo a jaksi duševně rekreatovalo, ale spíše ve dvojicích nebo v menších skupinách, a brzy se uléhalo k spánku. V sobotu se však zpravidla program organizoval a zúčastnilo se ho celé osazenstvo cely, tj. průměrně 80 lidí. Zřídka kdy se někdo těchto společných večerů nezúčastnil a dal přednost třeba spánku. Věžňové spontánně tíhli k tomuto kolektivnímu způsobu nervové regenerace. Mimořádně se takový společenský večer vyvinul i ve všední den — z vášnivých debatních kroužků, ze zajímavého vyprávění apod. Ale na sobotní večer se všichni vysloveně těšili. Program, někdy vyhlášený předem, byl životním prostředím omezen jen na to základní — na slovo mluvené nebo zpívané: přednášky, zajímavá vyprávění, přednes veršů a dramatických úryvků, zpěv.

Těžko je dnes už postihnout konkrétně široký rozsah přednáškové tematiky. Byly tu zastoupeny nejrozličnější obory — podle profese a zájmů jednotlivých obyvatelů cely, kteří se rádi o své znalosti a zkušenosti s ostatními podíleli — posluchačstvo bylo vděčné za každý vjem a každé poznání, i za takové, kterých by si v normálním, civilním životě nepovšiml. Historie, politika, právo, ekonomie, technika atd. Každý nový příchozí na celu byl ihned zpovídan ve dvou směrech: jaké má zprávy o válečné situaci a z jakého je oboru, čím může zpestřit život v cele. Já jsem měl například populární vý-

klad o tom, co je to herecký tvůrčí systém a jak se vyučuje na pražské konzervatoři u prof. Frejky, Nedbala, Peška a Salzera (čerstvé vědomosti jsem si přinesl z právě ukončeného studia).

Někdy se prostě vyprávělo. Něco z vlastních i cizích příběhů ze života, příběhy smutné i veselé i anekdoty, cestovatelské zážitky apod. Velmi poutavě vyprávěl například prof. Bareš z Horních Beřkovic o svých cestách do Středomoří a do Finska. Nebo četník Beran o svých příhodách ze služby.

Protože nebyl dovolen žádný tištěný či psaný materiál, byl i přednes básnické a dramatické tvorby závislý na tom, co si kdo přinesl v paměti ze svobodného života. V tom směru jsem byl sám jako novopečený absolvent divadelní školy mimořádným případem v zásobě nastudovaných věcí, ale musím přiznat, že někteří spoluvězni drželi krok těsně za mnou. Je pozoruhodné, jak velké množství repertoáru se z tohoto kolektivu dalo vytěžit. Některé rozsáhlejší básně jsme společně upřesňovali ve správné znění. Často bylo nové číslo programu, které zvláště zaujalo, opisováno tajně na toaletní papír a cestovalo v té formě i po sousedních celách. Bez nároku na úplnost uvedu alespoň tituly, které jsem si zapamatoval a které byly za mého pobytu v Malé pevnosti přednášeny:

Wolker:	Balada o námořníku Moře Balada o očích topičových Šťastnému děvčeti
Nezval:	Edison Tryzna na paměť Jiřího Mahena Manon Lescaut (úryvky) Sbohem a šáteček Vodník Holoubek Štědrý den
Erben:	Máj — 1. a 3. zpěv Romance o Karlu IV. Balada česká z Písni kosmických a jiné drobné básně Exegi monumentum
Mácha:	
Neruda:	
Puškin:	

Dyk:	Země mluví Milá sedmi loupežníků (některé zpěvy) Když
Kipling:	Testament (úryvky)
Villon:	Malá romance o Ctiradovi a Šárce
Seifert:	Světlem oděná (některé básně) Zpěvy staré Číny (některé básně — Pavilion starého humbalisty, Improvizace, Na mne-li myslíš a další) Brutus
Mathesius:	Ve stínu lípy (úvod) Monolog Posla z tragédie Herakles
Machar:	monology Falstaffa z Veselých paníček windsorských
Čech:	Pastýř — drobný monolog — idyla
Sofokles:	Mimiambly (komické monology Kuplíř a Švec)
Shakespeare:	rekonstruované dialogy a předsceny z repertoáru Osvozeného divadla
Theokritos:	
Herondas:	
Voskovec a Werich:	

Zpívaly se také písničky Voskovce a Wericha, sám jsem je znal tehdy ve valné většině z paměti. Zpívalo se i sborově, i když potichu a opatrně — zpěv nebyl v Malé pevnosti trpěn. Připomínám si i songy E. F. Buriana, V. Nezvala a J. Ježka (Rue de la Gaité, Když se usmívala apod.). Mnoho se samozřejmě zpívalo národní a lidové písně. V cele č. 15 byl se mnou od října do prosince 1944 Antonín Kopečný, člen opery Národního divadla, který obohacoval program sólovým zpěvem (Jeník a Vašek z Prodané nevěsty a jiné árie, žertovné lidové písně ze Slezska, Frimlovy, Závíšovy písně aj.).

Byly okamžiky, kdy písničky Voskovce a Wericha, hlavně ty revoltující, měly povzbudivý účinek. Vzpomínám si, jak nás postavily na nohy později v beznadějných podmínkách života na půdě Albrechtsburgu v Míšni, ale stejný účinek mívaly i v cele Malé pevnosti.

Přehlédneme-li soubor titulů básnických děl, který uvádíme, možno si všimnout, že co se týče formy, převažovaly básně s pevným, pravidelným veršovaným řádem a s pevnou soustavou rýmů. Chtěl bych uvést důkaz, že umělecké dílo působilo nejen po stránce obsahové, ale již v primární oblasti formy, souměrnosti řádu, kultivovanosti, stavby a struktury díla jako stimulující faktor, bezpodmínečně potřebný pro další lidskou existenci člověka, žijícího jako bezbranný objekt militaristicky tupého chaosu a nacistického sadismu. Člověk-vězeň podvědomě, pudově hledal a nalézal svou psychickou rovnováhu v harmonii uměleckého díla, hltal je jako potravu, jako fyziologickou potřebu, lék pro duševně i fyzicky narušeného pacienta. Díla obsahově velmi různorodá se prostřednictvím estetické formy transsublimovala do těch zákoutí duševního života, kde přímo regenerovala psychický stav a jeho odolnost, udržovala jej vysoko nad úrovní životních podmínek a spolu-vytvářela to, čemu lze říkat „vůle vydržet“. Umělecké dílo pozitivně působilo svou silou umění. Odtud usuzuji, že člověk vůbec má v celém svém životě bytostnou potřebu estetické aktivity, ať jako tvůrce, či jako konzument. Tato aktivita je jedním z prostředků, jimiž vyrovnává šoky doléhající na něj z jeho okolí, tedy prostředkem sebezáchovy. V krizových obdobích může dokonce vystoupit do popředí, aby kompenzovala nedostatek jiných faktorů, jež jsou potřebné k psychické, ale i fyzické rezistenci vůči deformovanému, nenormálnímu životnímu prostředí,

neboť duševní záhuba je jen předstupněm k záhubě úplné. Nakonec ještě dvě vzpomínky — důkaz k mému tvrzení:

Velmi živě si vzpomínám na okamžik, kdy v cele č. 15 A. Kopecký poprvé nasedl, nevím již ke které árii. Měl jsem pocit nevyslovitelného opojení, které se mi později v té intenzitě už nepodařilo opakovat. (Snad ještě v Thomaskirche v Lipsku, jak se o tom zmiňuji ve své vzpomínce.)*

Tak na mne zapůsobil už sám tón kultivovaného, esteticky školeného hlasu operního pěvce.

Po bombardování Drážďan, po tom, co 15. 2. 1945 dostala plné zásahy i věznice na Münchner Platz, nás leželo a sedělo asi 15 vězňů namačkáno v malé cele v dolních podlažích věznice. Psychický stav všech byl těžkými zážitky z náletů značně narušen, s hrůzou a napětím se očekávala další noc. Prožívat nálety v uzamčené cele nebylo snadné. Netopilo se, světlo neřinčelo, nebylo co jíst. V této situaci, již pozdě večer, někdo navrhl: „Musíš, řekni nám něco!“ A tak jsem tiše a pomalu recitoval něco ze svého repertoáru (Erben, Mácha, Seifert). Asi za půl hodiny všechno spalo, v naprostém tichu bylo slyšet jen hluboké oddechování. Pro mne je tento zážitek nezapomenutelný a mám z něj dodnes zvláštní pocit uspokojení — u profesionálního herce uspokojení velmi raritního —, že moje publikum kolektivně usnulo. Přednes uměleckého díla odstranil stresový stav a dostavil se odpočinek nervové soustavy — spánek.

*) „Můj první velký umělecký zážitek po osvobození: hned první neděli jsem se vypravil na bohoslužbu do Thomaskirche, kde, jak jsem věděl, je odedávna dodržována tradice bachovské hudby. Vyslechl jsem několik Bachových písní, nádherně interpretovaných mně neznámou altistkou. Na troskách Lipska to bylo otřesné. Od té doby se

datuje má bezmezná záliba v Bachovi, jehož hudba na mne dodnes působí jako psychicky regenerační lék, po jehož požití se doslova otřásám vnitřním vzruchem, ale i uspokojením a klidem.“

Archív Památníku Terezín, sbírka vzpomínek, vzpomínka č. 386

NĚMECKÉ VÁLEČNÉ HOSPODÁŘSTVÍ a p o d z e m n í t o v á r n a RICHARD

MARIE TRHLÍNOVÁ

V roce 1965, po dvacetiletém zapomnění, znova ožil zájem veřejnosti o podzemní továrnu v Litoměřicích – Richard. Richard I, Richard II, Richard III, to byly krycí názvy pro plánované podzemní továrny, které měly být umístěny v prostorách vápencových dolů pod planinou Bídnicí u Litoměřic. Teprve pováleční zájemci o nedobudované podzemní objekty začali tak označovat i přilehlý koncentrační tábor, který vznikl na místě bývalých dělostřeleckých kasáren v Litoměřicích. (Oficiální označení znělo: „SS-Kommando B 5, Lobositz 2“.)

Snad právě poznamenaná minulost místa, na kterém právě žili, povzbudila v roce 1965 skupinu vojáků litoměřické posádky k pátrání po něčem určitějším. Podstoupili nebezpečné výpravy dovnitř opuštěného dolu a našli konkrétní důkazy o existenci německé podzemní továrny i o ubohém životě vězňů, kteří v ní pracovali. Nalezené dokumenty se staly na čas téměř senzací. Dvě delší statě otištěné v regionálních časopisech,¹⁾ tisková konference, která se konala k problematice Richardu v roce 1966, velké množství dodnes publikovaných novinových článků, to vše napovídá, že zájem o objekt, jemuž právě novinové články přisuzovaly mnohdy tolik tajemnosti,²⁾ zcela neustal. Utlá brožurka J. Krivského a M. Křížkové „Richard – podzemní továrna a koncentrační tábor v Litoměřicích“ (Památník Terezín, 1967) vyniká nad množstvím publikovaných dohadů a hypotéz věcností a seriózním přístu-

---

¹⁾ J. Fiala: Koncentrační tábor v Litoměřicích, Vlastivědný sborník Litoměřicko, 1965.
J. Čmuchař: „Richard“. Několik poznámek ke vzniku a činnosti podzemní továrny a koncentračního tábora „Richard“ v Litoměřicích, Ústecký sborník historický, 1966.

²⁾ Zde je třeba připomenout, že J. Fiala se zabýval historií koncentračního tábora v Litoměřicích již před pátráním vojáků, neznal tedy ty dokumenty, které pátrací akce objevila. S existencí tohoto tábora se nemohl neseťkat při své práci na rekonstrukci událostí na Malé pevnosti v Terezíně.

pem. Škoda jen, že autoři, kteří svá tvrzení formulovali pouze na základě konfrontace jednotlivých dokumentů, neuváděli příslušné odkazy. Novinářským způsobem vhodně využívaná nedokazatelnost připravovaného výrobního programu zafixovala v povědomí čtenářů prvek tajemnosti. Domněnka, že se zde připravovala výroba dálkových zbraní V₁ a V₂ je pro nedostatek písemných dokumentů nevyvratitelná, i když s největší pravděpodobností mylná. Otázka, o jejíž zodpovězení se snažila značná část „pátrajících“ po minulosti továrny, pak vlivem podobných dohadů zněla: „Co to byl Richard?“ Takto postavená otázka vyzvedla aspekt jedinečnosti a předem ovlivňovala (bez vědomí autora) směr dalšího hledání. Protože jednoznačná odpověď vzhledem k nedostatku pramenů stále ještě neexistuje, tajemný přídech zůstává. (Jak snadno uvěříme i fantastickým hypotézám, jestliže můžeme zažít příjemný pocit neškodného strachu z nevysvětlitelného!)

Ani my si neklademe nárok na definitivní rozhodnutí. Náš příspěvek má být pouze první částí pokusu o nový pohled. Postup jsme zvolili opačný, pokoušíme se o začlenění vzniku a existence podzemní továrny do obecného historického kontextu. Již dříve byly uváděny v souvislosti s podzemní továrnou v Litoměřicích názvy dalších podzemních objektů na území Německa.³⁾ Uváděly se jako příklady, srovnání se však omezila na konstatování, že Němci byli v důsledku bombardování nuceni přemísťovat průmyslovou výrobu do podzemí a že v podzemních továrnách pracovali vězňové. Také souvislost s vývojem válečných událostí a nedostatkem pracovních sil je nesporná. Větší potíže už činí vysvětlení funkcí několika odpovědných institucí, konkrétně Speerova ministerstva a orgánu „SS-Führungsstab B 5“ v Litoměřicích, a orientace ve spleťtém systému centralizovaného řízení za účasti státních i soukromých firem. Autoři dosavadní literatury ponechávali vysvětlení komplikované sítě pravomocí pro jeho značnou obtížnost stranou nebo se s ním, vědomi si nutnosti nějak odpovědět, vypořádali zmínkou, která je ve své obecnosti naprosto správná, ale nevystihuje celý komplex řídicích institucí.⁴⁾

Cílem našeho příspěvku je ukázat, že podzemní továrna v Litoměřicích byla pouze **jedním z mnoha** podobných objektů, připomenout důvody jejich vzniku a určit, jaký systém řízení se zde stabilizoval.⁵⁾

Zaměřili jsme pozornost na vyšší řídicí orgány, s jejichž působením jsme se při studiu dokumentů setkávali. V této rovině to byly tři orgány: „Jägersstab“, „SS-Führungsstab“, a „OT-Einsatzgruppe VII, Prag“. Snažili jsme se sledovat rozsah jejich působnosti a jejich vzájemné vztahy. Měli jsme pro každý z nich k dispozici rozdílné množství dokumentů nestejně hodnoty. Dokumenty, z nichž jsme vycházeli, byly poskytnuty dokumentačnímu oddělení Památníku Terezín na základě vládního usnesení č. 446 z 5. prosince 1968, které Památníku Terezín ukládá soustředění všech písemných dokumentů, vztahujících se k nacistické perzekuci v českých zemích. Část mikrofilmů není ještě dokumentačním oddělením zpracována, proto jsme dále nuceni uvádět prozatímní vlastní řazení, které označujeme jako „pracovní“.

Za současného stavu přístupných informací (nedostatek archivních pramenů, nedostupnost cizojazyčné literatury) si nemůžeme klást nároky na úplné objasnění všech zřejmých nesrovnalostí. Jak jsme již podotkli, vycházíme z pouhého zlomku listinných dokumentů, které, vytrženy ze souvislosti, neposkytují dostatek průkazných údajů. Naše soudy jsou hypo-

²⁾ Např.: Svět v obrazech 26. 2. 1966, Rudé právo 16. 4. 1966 (záhadná firma Gedewent), Průboj 21. 5. 1967 a 5. 4. 1969.

³⁾ J. Krivský, M. Křížková, c. d. s. 6.

⁴⁾ „V úloze stavebníka Richardu vystupuje Speerovo ministerstvo zbrojení, které stavbu financovalo. Za součinnosti Speerových zmocněnců řídil stavbu SS-Führungsstab B 5..., který dohlížel později i na výrobní program.“ J. Krivský — M. Křížková, c. d. s. 7. Podobně také Rudé právo z 16. 4. 1966: Důkazy o další zločinné činnosti nacistů za okupace na Litoměřicku.

⁵⁾ V další části se chceme zabývat výstavbou podzemní továrny v Litoměřicích, tzv. zapojením jednotlivých firem, postupem prací, plněním předpokládaných termínů apod.

Třetí část bude věnována koncentračnímu táboru.

tetickými pokusy o rekonstrukci, na jejichž počátku stála doslova torza dokumentů. Domníváme se, že zpřístupnění všech u nás uložených archívních fondů, které nejsou dosud zpracovány, by značně napomohlo studiu této problematiky.

V lednu 1943 vyhlásilo Německo totální válku. Hitlerem jmenovaný „výbor tří“ – Keitel (Generalfeldmarschall, Chef OKW), Bormann (Chef der Parteikanzlei und Privatsekretär Hitlers), Lammers (Reichsminister und Chef der Reichskanzlei) – byl pověřen dohledem nad dodržováním daných direktiv, jež měly vést k zásadnímu posílení německého válečného potenciálu.⁶⁾

Přijatá a proklamovaná opatření se však stávala na pouti uvnitř složitého státního i vojenského byrokratického aparátu neúčinnými a často naprosto neuskutečnitelnými. Události na frontách byly dále pro Německo nepříznivé a invaze Spojenců znovu potvrdila, že dosavadní zásoby nejsou dostačující. V červenci 1944 vypracoval ministr pro zbrojení a válečnou produkci Speer (Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion) návrhy na další opatření, která považoval pro záchranu Německa za neodvratná. Návrhy jsou obsaženy ve dvou pamětních spisech (Denkschrift I — Berlin, 12. července 1944, Denkschrift II — Berlin 20. července 1944), které zaslal Hitlerovi.⁷⁾ Oba dokumenty jsou náležitými výzvami k provedení radikálních zásahů do dosavadní praxe. Vyplyvá z nich, že ministr zbrojení a válečné výroby nepokládal bombardování německých měst za nejožehavější a nepřekonatelný problém. O bombardování se zmiňuje jen okrajově, v souvislosti se svým apelem na uvědomělost německého obyva elstva, které se údajně snažilo o zachování životního standardu z předchozího válečného období. (Životní úroveň je především třeba obětovat celonárodním zájmům. Speer poukazuje na příklad Sovětského svazu, který ve srovnání s Německem přý vede skutečnou „totální válku“.) Hlavním nedostatkem, jehož řešení bude mít pro výsledek války rozhodující význam, je podle jeho názoru „problém lidí“. (V dokumentě je to vyjádřeno adekvátně nepřeložitelným výrazem Menschenproblem.) Tento nedostatek se projevuje na obou nejdůležitějších úsecích: na frontě a ve zbrojní výrobě.

Speerova realistická analýza situace koreluje s názory poválečných historiků, kteří se zabývají příčinami porážky nacistického Německa. Rozhodujícím faktorem bylo to, co je ve válce nejdůležitější: situace na frontách. Důsledkem vojenských porážek byla ztráta území, důležitých průmyslových oblastí a surovinových zdrojů. Stálý úbytek vojáků bylo nutné nahrazovat.⁸⁾

Opakované bombardování německých průmyslových podniků si vynutilo protiopatření. Obrovské tovární objekty, v nichž se soustřeďovala převážná část výroby, se staly lehkou zasažitelnými cíli. Decentralizace znemožňovala zničit celou výrobu naráz. Jestliže byl z této situace zasažen některý provoz, pokračovaly práce na ostatních úsecích a také znovuvybudování objektu bylo technicky zvládnutelné.

Po ničivém náletu na Peenemünde v srpnu 1943 byla výroba i zkušební testy německých tajných zbraní rozděleny do několika míst (Nordhausen, Harz, Blizna), zhotovení drobných součástí pak obstarávaly desítky dalších továren.⁹⁾ Zde se naskytá jediná „možnost“, jak přispět jistou oprávněnost domněnky o tajných zbraních v objektu Richard. Pokud připravova-

⁶⁾ W. Bleyer: Pläne der faschistischen Führung zum totalen Krieg im Sommer 1944; Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1969, 10 s. 1319, 1326.

⁷⁾ W. Bleyer, c. d. s. 1317–1325. Autor uvedeného článku polemizuje s přehnaně kladným hodnocením Speerovy osobnosti v západoněmecké historické literatuře. Oba pamětní spisy potvrzují Speerův zájem na udržení a dokonce vítězství Německa. Nijak se zde neprojevil odpor k ostatní fašistické klíče, který mu bývá přisuzován. Domníváme se, že v obou dokumentech jsou skutečně značně zastoupeny demagogické přesvědčovací prostředky (Národ na to čeká!) a pokud nejde o věcný výčet nebo rozbor, je i forma poplatná nacistickým ideologickým modelům.

⁸⁾ F. Mainuš: Totální nasazení, Praha 1970, s. 22–23.

Zde citováno podle: A. S. Millward: Die deutsche Kriegswirtschaft, 1939–1945, Stuttgart 1966, s. 61.

⁹⁾ D. Irving: Tajné zbraně, Praha 1969, s. 137.

ná výroba měla s nimi skutečně souvislost, pak pouze v této formě. Jedna z firem, které měly být přemístěny do podzemních hal Richardu, by mohla ve svém výrobním programu zahrnovat další utajenou složku, sestrojování menších součástí pro dálkové střely. Pro takovou domněnku však neexistuje ani nepřímý důkaz. V Richardu I byla umístěna část výroby firmy Auto-Union. Přicházely sem hrubě opracované hlavy motorů, které byly pro provedení některých úkonů (vrtání, soustružení) opět odesílány nebo odváženy do Siegmara.¹⁰⁾ Náklady, spojené se stálým převážením materiálu, musely být značné. Takto do absurdních a za normální situace jistě neekonomických důsledků provedená decentralizace je symptomem katastrofální situace německého průmyslu. Jaké musely být důvody k tomu, aby taková organizace mohla být pro jednotlivé firmy vůbec přijatelná! Výroba Richardu I je přes použití moderních strojů spíše důkazem značné ubohosti a stále postupujícího hospodářského rozkladu.

Zároveň s dislokací výroby se prováděl průzkum vhodných oblastí nebo přímo konkrétních míst. Část výroby leteckého průmyslu měla být přemístěna na území protektorátu, kde bylo nebezpečí útoku relativně nejmenší a dalo se využít i rozsáhlé sítě průmyslových objektů. Provoz továren s méně důležitou výrobou byl zastaven a prostory i zařízení poskytnuty podnikům, které byly z válečného hlediska nepostradatelné.¹¹⁾

Jako příklad můžeme uvést výrobu leteckých součástí v Bučovicích na Moravě (okres Vyškov). Byla umístěna v bývalé továrně na nábytek. V hlášení o plnění termínovaných úkolů z 4. 6. 1944 se vyskytuje věta, která dokazuje, že přes zatímní plynulý a uspokojivý chod výroby musí se i zde, na tak „nenápadném“ místě, vedení připravit na možný dosah válečných událostí: „Současně se stoupáním pracovních výkonů si vytvořil podnik pro eventuální rušení nepřátelskými živly pobočný podnik (Ausweichbetrieb) v Koryčanech. Je tam umístěna část materiálu a výrobního zařízení a nyní se započne také s výrobou v tomto závodě“.¹²⁾

Přemístění (Verlagerung) válečného průmyslu se stalo existenční podmínkou válčícího německého státu. V zimě 1943/1944 proběhla v Německu i v okupovaných územích rozsáhlá pátrací akce. Cílem bylo vyhledání všech použitelných objektů a průzkum vhodných skalních a podzemních prostor, jež bylo možné pro dané účely upotřebit. Podobná akce měla na jaře 1944 proběhnout v protektorátě.¹³⁾

O využití výhodné polohy protektorátu se uvažovalo již dříve. V dubnu 1943 proběhlo jednání mezi profesorem Jungem, Saucklovým zástupcem pro protektorát, a říšským protektorem Daluegem o umístění německých podniků v „českém prostoru“¹⁴⁾ které mělo ve srovnání s formou totálního nasazení v Německu umožnit daleko intenzivnější využití českých pracovních sil. Tento aspekt byl v té době rozhodující. V roce 1944 bylo však protektorátní území zvoleno jako jedna z posledních eventualit záchrany válečného hospodářství Německa. Šlo o širší **hospodářsko-strategickou koncepci přemístění** důležitých odvětví z ohrožených nebo zničených objektů, kterou se měla vyřešit svízelná situace německého průmyslu. Průzkum protektorátního území byl součástí celkového řešení, výstavba podzemní továrny v Litoměřicích i dalších závodů v oblasti „Sudet“, to byly pouze jeho jednotlivé uskutečňované části. Na území „Sudet“ se v roce 1944 již započalo s realizací přemístění (Richard, Rabštejn), na území protektorátu zůstalo jen u plánů.

¹⁰⁾ Státní archiv Litoměřice, fond Richard, k. 4.

¹¹⁾ F. Mainuš, c. d. s. 81.

¹²⁾ Archiv Památníku Terezín, mikros. prac. řaz. č. 3.

¹³⁾ APT, mikros. prac. č. 1; dopis K. O. Saura K. H. Frankovi z 18. 4. 1944. Saur zde dokonce uvažoval o využití kasemat v terezínském ghettu. Existence a stavební podoba města byly zřejmě vyššímu německému úředníkoví známy. Dopis ale prozrazuje, že o plánované funkci Terezína, vytvoření „vzorového tábora“, nic nevěděl. V době, kdy v Terezíně probíhala „okrašlovací akce“, pokládal ho ing. Saur za jeden z četných koncentračních táborů a uvažoval o využití levných pracovních sil k výrobě, jak to bylo zcela běžné.

¹⁴⁾ F. Mainuš, cit. d. s. 75—76. Fritz Sauckel vykonával od 21. 3. 1942 funkci generálního zmocněnce pro pracovní nasazení — „Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz“, Deutsche Gestichte in Daten, Berlin 1969, 1. vyd. s. 714—715.

Přemístění a výstavbu zbrojních závodů měl řídit nově vytvořený „zbrojní štáb“ („Jägerstab“),¹⁵⁾ který vznikl na jaře 1944 jako součást podstatně reorganizovaného systému řízení a rozmístění výroby válečně důležitých podniků. Na konferenci, která se konala 25. 3. 1944 za přítomnosti více osob zainteresovaných na programu, jmenoval generál Milch vedoucí členy zbrojního štábu.¹⁶⁾ Nejvyšší vedení představoval sám Milch a rovnocenně s ním ministr pro zbrojení a válečnou výrobu Albert Speer. Ve Speerově zastoupení vystupoval jako vedoucí štábu ing. K. O. Saur. Generál Milch zdůraznil zásluhy ing. Saura, který „v minulé době vypracoval velkorysý zbrojní program pro armádu a námořnictvo.“¹⁷⁾ Je to týž K. O. Saur, který stál v čele technické kanceláře (Technisches Amt) Speerova ministerstva. Byl proslulý jako dlouhodobý fanatický přívrženec tajného projektu A 4, známé rakety V 2.¹⁸⁾

Milch jmenoval i další vedoucí pracovníky: celkové plánování – dr. Wegener, vedoucí staveb – ing. Schlempp, rozmístění pod zem – SS-Gruppenführer Kammler. Ing. Kammler se stal zároveň zmocněncem říšského vedoucího SS (Himmler) u říšského ministra pro zbrojení a válečnou výrobu (Der Bauvollmächtigte des Reichsführers SS b. RM f. R. u. K.).¹⁹⁾ Následujícího dne, 26. 3. 1944, se konala porada jmenovaných představitelů zbrojního štábu. Přítomni byli: Speer, Saur, Schlempp, Kammler. Projednávala se otázka opatření pracovních sil. K uskutečnění programu slíbil X. Dorsch obstarání 220 000 pracovních sil (100 000 maďarských židů, 5000 Italů, 4000 italských důstojníků a dal.).²⁰⁾ Značné množství pracovních sil (vyplývá i z uvedeného dokumentu) k výstavbě a provozu zbrojních podniků tvořili dělníci nejruznějších národností a vězňové z koncentračních táborů. Obstarávání pracovních sil z koncentračních táborů prováděl úřad ing. Kammlera. Účast ing. Kammlera a jeho podřízených v zbrojním štábu měla několikerou funkci. Už jeho jmenování „vedoucím pro rozmístění do podzemí“ ukazuje, že měl značný podíl při nejdůležitějším rozhodování.

Vytvoření zbrojního štábu bylo pokusem centrálně řídit proces přemístění válečné výroby. Sešli se v něm zástupci různých složek a organizační podílejících se na výrobě. Jak dalece se dařilo vyrovnávat zájmy různých složek zbrojního štábu a lze-li hovořit o skutečně jednotě řízení nebo naopak o střetávání různých zájmových oblastí, není zatím možné bez dalších podkladů odhadnout.²¹⁾

¹⁵⁾ V českém kontextu jsme se s pojmem mohli seznámit zatím v novinářské publicistice, kde je slovo ponecháno v německé podobě, ale přijímá zároveň deklinační koncovky českého substantiva (Jägerstabu apod.). Uvedený způsob neodpovídá pravidlům českého pravopisu. Je to jakési východisko z nouze, které vyplynulo z četných rozpaků nad významovým obsahem německé složeniny. „Jägerstab“ vznikl 1. 3. 1944 a pod vedením Speera, Milcha a Saura měl řídit výrobu stíhacích letadel, později též motorů, strojů a stavbu podzemních továren, jež měly zvyšovat zbrojní produkci navzdory náletům spojenců. Převzal de facto funkci „centrálního plánování“ celé této výroby. Protože neznáme žádný ustálený způsob českého překladu, rozhodli jsme se pro vlastní variantu — zbrojní štáb. Složené slovo Jägerprogramm, které se v dané souvislosti vyskytuje, vzniklo odvozením od pojmu Jägerstab. Znamená stavbu nebo výrobu, která patří do zájmové oblasti zbrojního štábu. Srovnej tamtéž s. 717.

¹⁶⁾ Přesně nelze vyjmenovat vzhledem ke způsobu citací v příslušném informačním zdroji. Jednání není zaznamenáno celé, citovány jsou jen nejdůležitější body. — Bundespräsident Lübke baute Hitlers Konzentrationlager, Internationale Pressekonferenz am 24. Januar 1966 in Berlin (Dokument 4, s. 11, 40). Zde citováno podle: Nürnberger Gericht, Fall 2, 99 US 1 F, Nr. 389, Bl. 272 f. f.

¹⁷⁾ Tamtéž str. 40.

¹⁸⁾ D. Irving: Tajné zbraně, s. 151.

¹⁹⁾ Kumulace funkcí v osobě ing. Kammlera byla výrazem těsné spojitosti mezi výrobou a organizací SS, jak se o tom zmiňuje dále.

²⁰⁾ Jedná se o Xaviera Dorsche, velitele organizace Todt.

²¹⁾ Vyhlášení programu zbrojního štábu (Jägerprogramm) mělo konkrétní odezvy. Veřejně projevená a proklamovaná účast na jeho realizaci byla předem očekávanou závaznou reakcí německých institucí. Vyhlášení bylo bezpodmínečným rozkazem. Říšský ministr a vrchní velitel letectva H. Göring (Reichsminister der Luftfahrt und Oberbefehlshaber der Luftwaffe) vydal 19. 5. 1944 příkaz, aby byli uvolněni ze stranických funkcí všichni, kdo se nějakým způsobem podílejí na jeho plnění.

K zásadním změnám v organizaci německé válečné výroby došlo na podzim r. 1943, kdy se na základě Hitlerova rozkazu z 2. 9. 1943 stal A. Speer říšským ministrem pro zbrojení a válečnou výrobu.²²⁾ Speer počal v říjnu s reorganizací všech služeb ministerstva, která měla přispět k zjednodušení postupů při udílení příkazů podřízeným složkám. V záležitostech válečné výroby měl po dohodě s ministrem hosp. dárství právo udělovat příkazy zemským a župním hospodářským úřadům. Tyto pravomoci ministra Speera platily do konce války.

Brzy po vzniku zbrojního štábu — informativní dopisy říšským župním vedoucím jsou datovány 27. 5. a 6. 6. 1944 — provedl ministr Speer reorganizaci v řízení staveb na říšském území a ještě více posílil princip centralizace.²³⁾ Nový řídicí systém zrušil funkce 24 stavebních zmocněnců (Bauvollmächtigte), působících v Německu i na území protektorátu. Jako stavební zmocněnec pro protektorát působil do té doby v Praze prof. Rukwied, jenž byl zároveň i generálním referentem u německého státního ministerstva pro Čechy a Moravu (Generalreferent beim Deutschen Staatsministerium für Böhmen und Mähren). Nová reorganizace rozdělila území „německé říše“²⁴⁾ na 7 geograficky značně rozsáhlých oblastí a určila pro jejich řízení zvláštní orgány: OT Einsatzgruppe I — VII.

Název řídicího orgánu „OT-Einsatzgruppe“ ponecháváme nepřeložený. Při uvažování nad možností alespoň přibližného českého ekvivalentu se vnučuje překlad „pohotovostní skupina“. Označení pohotovostní však vystihuje pouze jednu významnou složku; je jím vyjádřena naléhavost a neodkladnost problému, k jehož vyřešení byla pohotovostní skupina určena. To odpovídá věcné skutečnosti: důvodem reorganizace byla snaha o vystupňované úsilí, neobvyklé omezení, dočasnosti. Tento význam by skutečnosti neodpovídal, i když opatření byla pravděpodobně jejich tvůrcem jako dočasná chápána.

Chtěli bychom dále připomenout zkratku OT (Organisation Todt), která byla používána v názvech některých úřadů Speerova ministerstva. Domníváme se, že signalizuje spojení všech složek, zúčastněných v výstavbě nových objektů, a včlenění do centrální instituce, což bylo dáno i samotnou Speerovou osobou.

V novém uspořádání netvořil protektorát samostatnou oblast. Úřad „OT-Einsatzgruppe VII“ se sídlem v Praze se stal pod vedením ing. W. Schlemppa řídicím orgánem v protektorátě, „župě Sudety“, v Horním a Dolním Slezsku.²⁵⁾ Původním úmyslem ministra Speera do-

---

Podobně generální zplnomocněnec pro pracovní nasazení Sauckel (Generalbevollmächtigte f. den Arbeitseinsatz) vydal 20. 5. 1944 druhé nařízení (první platilo od 27. 1. 1943) o povinném hlášení německých občanů na pracovních úřadech.

APT, mikros., nezařazeno.

²²⁾ APT, mikros., nezařazeno.

²³⁾ APT, mikros., prac. č. 8. Krátké intervaly mezi reorganizacemi poukazují na to, jak naléhavě vyvstávala nutnost nalézt co nejefektivnější způsoby řízení.

²⁴⁾ Pro zjednodušení jsme zde výjimečně použili označení „německá říše“, tak, jak bylo používáno v příslušných dokumentech. Pojmu „německá říše“ přiřazovala agenda německých úřadů ekonomického charakteru tato území: Německo (Altreich), Rakousko (Ostmark), Horní Slezsko, Dolní Slezsko a protektorát. Bez nároku na hlubší vysvětlení upozorňujeme na paradoxní vztah německých úředníků k protektorátnímu území. Protektorát zůstal de iure samostatným autonomním útvarem, který k Německu nebyl nikdy přičleněn po administrativně správní stránce. Německými ekonomy a ministerskými úředníky (např. ministrem Speerem) byl však bez rozpaků přímočarě zahrnut do celoněmeckého plánu. Podobně také byly bez ohledu na administrativní rozdělení zahrnuty do jediného ekonomického celku i oblasti Horní a Dolní Slezsko, tzn. území, která po správní stránce náležela do dvou rozdílných částí „německé říše“: Dolní Slezsko — Altreich, Horní Slezsko k tzv. župě Wartheland. Přeměna protektorátu v nedílnou součást německé říše nebyla pro představitele německého hospodářství propagační tezí nacistické ideologie, jejíž realizace zůstávala perspektivním úkolem, ale hospodářsky nutným a daným faktem. Tento postoj se setkal, jak ukazujeme dále, s odlišným stanoviskem představitelů německé okupační správy v protektorátě.

²⁵⁾ APT, mikros., prac. č. 13.

konce bylo připojení jmenovaných oblastí k řídicímu centru ve Vídni, ale od tohoto řešení upustil pro nesouhlas vídeňského župního vedoucího (Gauleiter) Baldura von Schiracha: „... protože je mu známo, že taková úprava by odporovala intencím německého státního ministra pro Čechy a Moravu.“²⁶⁾

Při nástupu do funkce požádal ing. Schlempp prof. Rukwieda o předání podkladů pro činnost nově ustanovených institucí (přehled o rozsahu staveb, termíny dokončení, prováděcí formy, zásobovatelé ap.) a informoval ho podrobně o hierarchickém zařazení jednotlivých orgánů. Úřad „OT-Einsatzgruppe“ byl řídicím centrem, jemuž byly na stejné úrovni podřízeny dva další orgány: vedení OT, OT-Einsatzleitung (kryl se s úsekem zbrojní inspekce – Rüstungsinspektion) a stavební pověřenec u komise pro říšskou obranu – Baubeauftragte b. Reichsverteidigungskommission. Vedoucím zbrojní inspekce byl v Praze v předcházejícím období jmenován gen. Hernekamp.²⁷⁾ Komisi říšské obrany byli v Německu jmenováni v jednotlivých župách příslušní komisaři. Pro protektorát nebyl komisař jmenován, jeho funkce splýnula s ostatními funkcemi německého státního ministra K. H. Franka. Místo stavebního pověřence u komise pro říšskou obranu měl být proto ustanoven stavební pověřenec u německého státního ministerstva (Baubeauftragte beim Deutschen Staatsministerium f. B. u M.). Podle přijatých zásad měly tedy působit v protektorátě ještě dva úřady, podřízené tzv. OT-Einsatzgruppe VII. Říšský ministr Speer nevyklučoval možnost spojení funkcí vedoucích obou institucí – vedoucí OT a stavební pověřenec – v jedné osobě.

Dopisem datovaným 17. 6. 1944²⁸⁾ oznámil ministr Speer zásady nového uspořádání Frankovi. Dopis je napsán formou věcného referování o reorganizaci jako o „hotové věci“, kterou dává Frankovi pro pořádek na vědomí a právě tak žádá o formální schválení. Odráží způsob Speerova přímočarého „říšského“ uvažování, jednostranného eminentního zájmu o udržení německého zbrojního průmyslu a celého německého hospodářství. Speer v této chvíli bezpodmínečně nutného největšího vypětí („nasazení“) nedocenil nebo neznal zvláštní postavení protektorátu. Nezajímaly jej ani významové rozdíly mezi označením říšský protektor a německý státní ministr a nazýval K. H. Franka říšským protektorem. V jeho povědomí byl Karl Herman Frank nejvyšším představitelem okupační správy v protektorátě, v jehož rukou se soustředilo veškeré politické a hospodářské rozhodování. Speer počátku nedocenil ani Frankovo postavení v protektorátě, ani jeho snahu o značnou samostatnost ve vztahu k německým ústředním orgánům.²⁹⁾ Byl o úplné dohodě předem přesvědčen: „Považuji za účelné, aby se vedle velitele OT (Einsatzleiter) ustanovil také zvláštní pověřenec u říšského protektora (Baubeauftragte)“.³⁰⁾ Avšak právě již během určování kompetence a personálního obsazení obou uvedených orgánů docházelo od počátku mezi ministrem Speerem a jeho zástupci a K. H. Frankem k vleklým jednáním, pro jejichž označení především forma naprosté úřední uhlazenosti vylučuje použití slova spory.

²⁶⁾ APT, mikros., prac. č. 18.

²⁷⁾ APT, mikros., prac. č. 9; srov. též F. Mainuš, c. d. s. 75.

²⁸⁾ APT, prac. č. 8.

²⁹⁾ Již při jmenování prvního říšského protektora byly K. Neurathovi dány ve vztahu k představitelům říšských stranických i státních institucí značně rozsáhlé pravomoci: „Výnos Hitlerova zástupce Hesse ze dne 4. 5. 1939 zakazoval nacistické straně vměšovat se do činnosti protektora a úřadů jemu podřízených. Tyto pokyny byly znovu zdůrazňovány v r. 1942 v oběžníku ministra Lammerse, v němž se praví, že vedoucí osobnosti německého státu a nacistické strany se mohou zdržovat v českých zemích jenom po dohodě s protektorem a... jsou povinny držeti se přesně politické linie protektora.“ (V. Král: Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích 1938–1945, CSAV, 1957, díl I, s. 11).

Pravomocí K. H. Franka byly daleko větší, což bylo formálně dáno i jeho funkcí vyššího vedoucího SS a police v Čechách a na Moravě (Höherer SS und Polizeiführer).

³⁰⁾ APT, mikros., prac. č. 8.

Po obdržení Speerova dopisu navrhl K. H. Frank společnou schůzku, na které celou záležitost oba osobně projednávali (1. 7. 1944).³¹⁾ Frank vznesl námitky proti organizačnímu připojení protektorátu k ostatním oblastem („Sudety“, Horní a Dolní Slezsko) v rámci ustavení tzv. OT-Einsatzgruppe VII. I když nakonec přijal Speerovo vysvětlení o nutnosti vytvořit tak geograficky rozsáhlé celky, poukázal na nebezpečí, že tak „OT-Einsatzgruppe“ odčerpá pracovní síly, nářadí a materiál protektorátu. Speer odpověděl, že právě možnost vzájemného vyrovnávání zásob materiálu a zařízení přispěla k jeho rozhodnutí o organizačním spojení tak velkých oblastí, ale považoval za správné, aby všechna opatření tohoto druhu byla vázána na souhlas K. H. Franka nebo jeho služeben. Dále došlo k zásadní dohodě, která stanovila, že ing. Schlempp není oprávněn samostatně dávat příkazy autonomním protektorátním úřadům a musí používat prostřednictví úřadů německého státního ministerstva.³²⁾

Teprve na tomto základě přislíbil Frank ing. Schlemppovi svoji podporu. Avšak ani tato omezení pravomoci ing. Schlemppa, která z ujednání vyplývala, K. H. Frankovi pravděpodobně dostatečně nezaručovala možnosti přímého ovlivnění nebo alespoň úplné informovanosti. V průběhu následující korespondence navrhl K. H. Frank Schlemppovo začlenění do centrálního hospodářského štábu (Zentralwirtschaftsstab).³³⁾

Centrální hospodářský štáb vznikl v prosinci 1942 s účelem řídit maximální využití protektorátních zdrojů pro potřeby říše. Jeho předsedou byl sám K. H. Frank, dále tam patřil např. Saucklův zástupce pro protektorát prof. Jung, zbrojní inspektor gen. Hernekamp, ministr protektorátní vlády dr. W. Bertsch aj.³⁴⁾ Centrální hospodářský štáb sdružoval, jak vyplývá i z částečného výčtu členů, zástupce říšských zájmů i zástupce německých úředníků v protektorátě. Na určité soupeření poukazuje např. podrobný elaborát protektorátního ministerstva hospodářství a práce, vypracovaný ministrem Bertschem, který měl dokázat na příkladu srovnání s Bavorskem, že v protektorátě se s pracovními silami hospodaří lépe než v Německu.³⁵⁾ Bylo by však mylné motivovat Bertschův postoj snahou o záchranu českého obyvatelstva před totálním nasazením. K. H. Frank, min. Bertsch i jiní úředníci okupačního správního aparátu hájili své osobní mocenské a hospodářské zájmy. V. Král je nazývá „partikulárními zájmy německé buržoazie v českých zemích“.³⁶⁾

Formálně se stala sporným bodem jednání otázka oficiálního označení představitelů (event. představitele, jestliže by se uskutečnila varianta personální unie) dvou funkcí – velitele OT (Einsatzleiter) a stavebního pověřence (Baubeauftragte). Úřední tituly měly být i po formální stránce odrazem vztahů daných orgánů k aparátu německého státního ministerstva a podstatou celého rozhodování bylo vymezení těchto vztahů.³⁷⁾

Při osobním setkání (1. 7. 1944) ministra Speera se státním tajemníkem K. H. Frankem nevěnovala žádná strana této otázce větší pozornost. Z původně podružné záležitosti se stala později záminka k prosazování specifických zájmů obou stran v jednáních, již od počátku poznamenaných ústupky ing. Schlemppa. Schlempp rozhodl pouze o personálním obsazení společné administrativní funkce. Jejím nositelem se měl stát dosavadní „Regierungsbaumeister“

³¹⁾ APT, mikros., prac. č. 9.

³²⁾ APT, mikros., prac. č. 18.

³³⁾ APT, mikros., prac. č. 18.

³⁴⁾ F. Mainuš, c. d. s. 75.

³⁵⁾ F. Mainuš, c. d. s. 76.

³⁶⁾ V. Král, c. d. s. 39.

³⁷⁾ Svědčí o tom i formulace, kterou Frank použil při odůvodňování svých návrhů: „Tím by bylo dosaženo požadovaného napojení na státně právní a správně organizační podmínky v protektorátě a umožněno, že by pan Metzner jako generální referent stavebnictví obdržel oprávnění k pokynům autonomním úřadům.“

APT, mikros., prac. č. 18, dopis Franka Speerovi z 18. 9. 1944.

Metzner.³⁸⁾ V dopise z 21. 7. 1944 navrhl Frank s odvoláním na dosavadní normy pro bývalé stavební zplnomocněnce říšských úřadů v protektorátě označení „OT Einsatzleiter beim Deutschen Staatsministerium für Böhmen und Mähren“ (podtrhla M. T.). Druhý návrh, nahradit funkci stavebního pověřence funkcí generálního referenta stavebnictví v oddělení dopravy a techniky německého státního ministerstva (Generalsreferent Bauwirtschaft der Abteilung „Verkehr und Technik“ – podtrhla M. T.), odůvodnil pak zbytečností střední instance (Baubeauftragte) v daných poměrech protektorátu.³⁹⁾

Tímto způsobem se K. H. Frank zároveň pokusil vyrovnat s nepříjemnou povinností provést administrativní zjednodušení aparátu státního ministerstva. Na úkor pro něj nepříjemných „říšských“ orgánů by tak mohl splnit rozkaz a přitom uchránit před zásahem vlastní instituce státního ministerstva. Zatímco totiž mezi představiteli Speerova a Frankova ministerstva dále pokračovala korespondence, týkající se úředních označení Speerových úřadů, které měly působit v protektorátě, vstoupily v platnost Hitlerovy rozkazy z 18. 8. a 24. 8. 1944 o válečném nasazení stavební správy.⁴⁰⁾ Frank byl nepříjemně překvapen tím, že se rozkazy vztahovaly i na aparát německého státního ministerstva: „Vůdčův rozkaz z 24. 8. 1944 o válečném nasazení stavební administrativy zahrnul proti našim předstávám také protektorát.“⁴¹⁾ Přesto však i nadále nesouhlasil s trojitou funkcí navrhovaného Metznera, na jehož označení stavební pověřence u německého státního ministerstva trvali naopak představitelé Speerova ministerstva. (Určitý ústupek byl už zahrnut i v tomto titulu!)

Výhodné situace po vydání Hitlerových rozkazů (nutnost podřídit se platila pro všechny) se snažil využít k posílení svého postavení ing. Schlempp: „Prosím dále o uvědomění Vašeho oddělení o mé plné moci pro území protektorátu, kterou mi dal ministr pro zbrojení a válečnou výrobu.“⁴²⁾ Počáteční ústupky, které byly nutné k tomu, aby Schlemppův úřad mohl zahájit svou činnost, vystrídalo na podzim 1944 ráznější hájení „celoříšských zájmů“. Sem patří i ostře zamítavá odpověď k dalším Frankovým návrhům, kterou obsahoval telegram, podepsaný zástupcem velitele stavebního úřadu ministerstva pro zbrojení a válečnou výrobu (Amt-Bau OT des RMf. RuK) dr. Baumeistem: „Kladu důraz na to, aby velitel organizace Todt Metzner byl začleněn do německého státního ministerstva mimo oddělení dopravy a techniky. Pro mě je směrodatná především úvaha, že pověřenec při své činnosti řízení stavebnictví musí zůstat přímo v protikladu oddělení dopravy a techniky.“⁴³⁾ To je už zásadní nesouhlas s pojetím, které Frank navrhoval. Pověřenec měl působit jako kontrolní orgán, který by nezaujatě hájil zájmy přísné hospodárnosti a neměl být proto včleněn do instituce, na níž se měla původně jeho kontrolní činnost vztahovat.

Konečné rozřešení sporné otázky, které bylo v zájmu ministra Speera, bylo stejně náhlé a rázné jako překvapivé. Dalekosáhlé ústupky ve prospěch Frankova německého státního ministerstva byly zásadním předpokladem pro to, aby Schlemppova skupina získala vůbec možnosti pro své působení.

Napětí mezi K. H. Frankem a ing. Schlemppem bylo z hlediska Schlemppových pověření v protektorátě neudržitelné. O stále vzájemné nevráživosti svědčí např. dopisy, které si vyměnili v souvislosti s banální „aférou“ v sídle ing. Schlemppa. Frank dal Schlemppovi najevo

³⁸⁾ Německý termín, který stojí mimo náš zájem, zde nepředkládáme, neboť z daného kontextu není zřejmé, jaké bylo Metznerovo přesné zařazení v ministerském aparátu.

³⁹⁾ „Jako nejvyšší říšský úředník nedisponuji žádným komisařem říšské obrany jako střední instancí, ale vykonávám odpovídající funkci sám.“
APT, mikros., prac. č. 18, Frankův dopis Speerovi z 18. 9. 1944.

⁴⁰⁾ APT, mikros., prac. č. 31, 21; rozkazy byly pravděpodobně reakcí na analýzy obou Speerových pamětních spisů.

⁴¹⁾ APT, mikros., prac. č. 21; dopis Franka dr. Giesovi

⁴²⁾ APT, mikros., prac. č. 31; Schlemppův dopis Frankovi.

⁴³⁾ APT, mikros., prac. č. 29; dopis dat. 17. 9. 1944.

své pohoršení nad večírkem, který uspořádal personál Schlemppovy skupiny. Arogantním tónem připomněl, že jeho úředníci dost dobře neznají zvláštní poměry v protektorátě a jen proto se mohli tak nevhodně chovat. Stejně odměřená byla Schlemppova odpověď, která naopak zase zdůraznila pracovní zatížení personálu skupiny.⁴⁴⁾

Svoje rozhodnutí Speer oznámil dvěma dopisy, které adresoval K. H. Frankovi.⁴⁵⁾ Ve stručné formě několika bodů stanovil také zásady vzájemných styků se státním ministerstvem:

1. Stavebním pověřencem německého státního ministra se stal vedoucí oddělení „doprava a technika“ státního ministerstva dr. Danco. Všechny dopisy, určené pro „Einsatzgruppe Deutschland VII“ měly být adresovány na německého státního ministra, který je předával přes stavebního pověřence dr. Danco.
2. Hlavní velitel OT (OT-Hauptleiter) Metzner obdržel titul „OT-Einsatzleiter in Böhmen und Mähren“. (Zde se liší od původního Frankova návrhu.)
3. Metzner měl projednat s oddělením hospodářství a práce státního ministerstva otázky stavebního materiálu. Z celkového stavebního materiálu v protektorátě měl oddělit stavební úřad (Amt Bau-OT) kontingent pro úkoly stavebního pověřence pro Čechy a Moravu, jenž jej pak rozdělával mezi schválené stavby. (Teprve nyní se rozhodlo o způsobu rozdělení materiálu!)
4. Všechny směrnice stavebního úřadu k řízení staveb na území protektorátu bylo nutno posílat výhradně přes německého státního ministra.

Na základě dalšího Speerova rozkazu (14. 11. 1944) byla provedena ještě radikálnější reforma služeb ministerstva pro zbrojení a válečnou výrobu v protektorátě, která neměla na ostatním německém území obdoby. Šlo o ještě důslednější splynutí služeb Speerova ministerstva s administrativním aparátem Frankova úřadu. Speer výslovně zrušil svůj příkaz ze 17. 6. 1944. Předsedou zbrojní komise (Rüstungskommission) pro protektorát byl jmenován dosavadní vedoucí oddělení hospodářství a práce (Wirtschaft und Arbeit) v něm, státním ministerstvu a ministru protektorátní vlády dr. Walter Bertsch, který obdržel právo disponovat personálem dosavadních služeb Speerova ministerstva.⁴⁶⁾ Zbrojní inspekce v Praze a zbrojní komanda v Brně byla zrušena a jejich funkce převzalo také německé státní ministerstvo a částečně — kde to vyžadovaly tzv. zájmy říšské ochrany — velitel bezpečnostní policie a bezpečnostní služby dr. Weinmann (Befehlshaber der Sicherpolizei und SD). Tím byla zrušena i dosavadní funkce gen. Hernekampa.

Tak definitivně skončilo několikaměsíční jednání o kompetenční vztahy zástupců Speerova ministerstva a úřadů německého státního ministra. I když jsme nemohli poznat veškerou korespondenci a neznáme všechna jednání, která proběhla, je zřejmé, že jejich výsledkem bylo Speerovo jednoznačné opuštění původních směrnic. Ministr Speer při vydávání svého prvního příkazu k ustavení „OT-Einsatzgruppe VII“⁴⁷⁾ pravděpodobně netušil, s jakými obtížemi se v protektorátě setká. Na podzim 1944 považoval další protahování za neúčinné a pro výkonnost vlastního aparátu škodlivé a rozhodl se ustoupit. Pro něho to znamenalo jen nepříjemnou komplikaci, která odporovala snaze po co nejvíce zjednodušeném a co nejefektivnějším řízení. K. H. Frank byl zainteresován více, u něho šlo o há-

⁴⁴⁾ APT, mikros., prac. č. 35 (29. 10. 1944).

⁴⁵⁾ APT, mikros., prac. č. 35, 37; dopisy z 29. 10. 1944 a 14. 11. 1944.

⁴⁶⁾ Dvojitá funkce dr. W. Bertsche v protektorátní vládě a Frankově ministerstvu (oba útvary měly i příznačně shodný název — ministerstvo hospodářství a práce — oddělení „Wirtschaft und Arbeit“ jen znovu potvrzuje, že v ekonomické oblasti byla autonomie protektorátní vlády iluzorní. Daný fakt však nevyvrací již dříve zmíněnou rivalitu ekonomických a mocenských zájmů mezi představiteli protektorátní okupační správy a zástupci německých ministerstev. Frankovy snahy po upevnění osobní mocenské pozice korelovaly s úsilím ministra Bertsche o udržení jisté hospodářské samostatnosti.

⁴⁷⁾ Zajímavá je i změna Speerova vlastního pojmenování tohoto orgánu. Od názvu „Einsatzgruppe VII“, ve kterém se v podtextu včlenění do „ostatní říše“ rozumělo samo sebou, později upustil a používal přesnější „Einsatzgruppe Deutschland VII“. Aniž to možná bylo jeho úmyslem, zdůraznil tak včlenění do celoněmeckého kontextu.

jení a obhájení osobních pozic, kdežto Speer podobným způsobem své pozice nikdy upevňovat nemusel.

Schlemppova skupina působila v Praze až do konce války. Ing. Schlempp se stal během dalších válečných událostí generálním inženýrem válečné skupiny Střed (Generalingenieur bei der Heersgruppe „Mitte“). Změnila se i náplň funkce jeho orgánu, místo výstavby objektů pro válečný průmysl řídil především stavbu obranných opevnění.⁴⁸⁾

Realizaci přemístění na území protektorátu a „Sudet“ byly tedy pověřeny dva orgány: „OT-Einsatzgruppe VII“ a úřad ing. Kammlera, které byly součástí zbrojního štábu. Jakým způsobem byly vymezeny jejich kompetenční vztahy, to alespoň naznačuje řada jednání o převzetí některých objektů.

Hlavní zásady pro přemístění byly stanoveny výnosem z 26. 8. 1943, bezprostředně před průběhem pátrací akce, která měla v Německu objevit vhodné objekty. Zásady zpřesňovalo prováděcí ustanovení z 20. 5. 1944.⁴⁹⁾ K uhrazení nákladů na přemístění získávala přemísťující firma finanční příspěvek od generálního referátu pro hospodářství a finance (Generalreferent für Wirtschaft und Finanzen — orgán Speerova ministerstva. Přemísťovacími náklady se zde rozuměly výdaje, vzniklé při stěhování technických zařízení, administrativy apod. Od nich se oddělovaly náklady na stavební úpravy daného objektu, které měla provádět stavební skupina organizace Todt v příslušné oblasti.⁵⁰⁾ To byla také forma účasti „OT-Einsatzgruppe VII“ při výstavbě Richardu. Povolení k přemístění vydával úřad ministerstva pro zbrojení a válečnou výrobu — Rüstungslieferungsamt.⁵¹⁾

V roce 1944 bylo využívání pracovních sil vězňů koncentračních táborů považováno i technickým vedením jednotlivých firem za samozřejmost. SS-Obergruppenführer O. Pohl, vedoucí hlavní hospodářské správy SS (WVHA — SS) vypovídal před norimberským soudem, že o podzemní továrny se vedl stálý zápas mezi jednotlivými firmami.⁵²⁾

Dispoziční právo k přidělování vězeňských pracovních sil měl úřad, v jehož čele stál dr. ing. Kammler (SS Gruppenführer und Generalleutnant der Waffen SS, Chef des Amtes C — Bauabteilung). Mezi německým průmyslem a hospodářskou správou koncentračních táborů se vytvořil téměř symbiotický vztah. Bez pracovního nasazení tisíců vězňů by nemohla existovat nejdůležitější odvětví zbrojního průmyslu, a naopak, „poskytnutí“ vězňů k válečné výrobě značně posilovalo mocenské i ekonomické pozice SS. U továren, na jejichž výstavbě pracovali vězňové některého koncentračního tábora, byla zřizována „venkovní“ („pracovní“) komanda tohoto koncentračního tábora. Vznikl tak vlastně nový koncentrační tábor, k jehož vedení byl určen velitel o dozorcí personál SS. Firma, jež vězně zaměstnávala, vyplácela kmenovému táboru, ke kterému pracovní komando patřilo, předem dohodnutou částku.⁵³⁾ U některých objektů se objevuje jako nástroj samostatného vlivu organizace SS další orgán — „SS-Führungsstab“. Zde je podstatné, že „SS-Führungsstab“ nezasahoval do organizace a řízení nově vzniklého koncentračního tábora, ale dohlížel na „přemístění“ příslušné továrny.

„SS-Führungsstab B 5“, který působil v Litoměřicích, měl tedy své období při výstavbě dalších objektů na různých místech Německa.

V současné době nedovedeme určit, proč byl u některých staveb tento orgán vytvořen, zatímco u podobných objektů, na kterých také pracovali vězňové, se nikdy neustanovil. Stejně nevysvětlitelným zůstává zatím i způsob označování. Katalog, který vydalo arolsenké

⁴⁸⁾ APT, mikros., prac. č. 34, 43.

⁴⁹⁾ APT, mikros., prac. č. 32.

⁵⁰⁾ To znamená skupina, podřízená jednomu ze sedmi řídicích orgánů „OT-Einsatzgruppe“.

⁵¹⁾ APT., mikros., prac. č. 1a.

⁵²⁾ Bundespräsident Lübke ... s. 12.

⁵³⁾ E. Kogon: Der SS Staat, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1965, s. 273.

pátrací středisko⁵⁴), uvádí osm řídicích orgánů označených „SS-Führungsstab A“ (například Aschersleben, Cochem-Buttig aj.) a přes dvacet řídicích orgánů, označených „SS-Führungsstab B“ (např. Harzungen, Ellrich, Nordhausen).⁵⁵ I při zběžném výčtu objektů, ke kterým orgány SS s dvojným označováním náležely, vynikne nesrovnalost mezi charakterem skutečných objektů a jejich značením, tak, jak jej katalog vysvětluje. Podle údajů v katalogu se písmenem A označovaly podzemní objekty (unteriridische), zatímco písmenem B povrchové objekty (oberiridische).⁵⁶ Srovnáme-li však seznam objektů, označených písmenem A, se známenem objektů, označených písmenem B, je zřejmé, že tomu bylo právě naopak. Neznáme ani systém číslování u jednotlivých objektů (např. Nordhausen – B II, Halle – B XII apod.). Tyto orgány byly přímo podřízeny úřadu ing. Kammlera, kterému podle strukturálního členění zbrojního štábu podléhalo přemístění, pod zem. Prováděly dohled na přemísťování jednotlivých firem, a to nejen v přípravné fázi stavebních úprav, ale také přímo při výrobě. Velitel orgánu „SS-Führungsstab B 5“ v Litoměřicích byl zároveň Kammlerovým zástupcem na území „Sudet“ a protektorátu a zúčastnil se všech jednání s dalšími lokálními institucemi (německé státní ministerstvo, „OT-Einsatzgruppe VII“) jako jeho představitel.⁵⁷

Základním předpokladem pro zapojení orgánu „SS-Führungsstab“ do řízení nějakého objektu bylo použití vězeňských pracovních sil při jeho uskutečňování: „Přichází v úvahu převzetí od Waffen-SS, proto se předpokládá, že jako pomocné síly budou nasazeni vězňové.“⁵⁸

Funkční vymezení orgánu se však nevztahovalo přímo ke koncentračnímu táboru, ale bylo zaměřeno k vedení závodu. V tomto smyslu byl konkrétním prosazovatelem vlivu organizace SS. Označení litoměřického koncentračního tábora „SS-Kommando B 5, Lobositz 2“ vzniklo druhotně, odvozením od názvu „SS-Führungsstab B 5“. Je to zřejmě z věcné souvztažnosti mezi průmyslovými objekty, ke kterým jednotlivé štáby patřily. V tomto smyslu není žádná spojitost mezi koncentračními tábory, které u nich vznikly.

Ani „OT Einsatzgruppe“ ing. Schlemppa nebyla jen běžnou institucí Speerova ministerstva, ale zároveň orgánem jenž měl realizovat program zbrojního štábu (Jägerprogramm)⁵⁹ Jmenované zásady pro přemístění v tomto případně přesně vymezovaly okruhy jeho činnosti (vedení staveb, obstarávání stavebního materiálu, plánování dalších staveb apod.). **Ing. Schlempp nemohl však disponovat protektorátními pracovními silami.** Aby mohl daný program realizovat, byl nucen počítat s pracovním nasazením vězňů. Požádal proto úřad ing. Kammlera o převzetí dalších staveb, které se měly uskutečnit přímo na území protektorátu. O těch stavbách se jednalo na schůzce 26. 7. 1944.⁶⁰ Přítomni byli: SS-Standartenführer

⁵⁴) Vorläufiges Verzeichnis der Konzentrationslager und deren Aussenkommandos sowie anderer Haftstätten unter dem Reichsführer SS in Deutschland und deutsch besetzten Gebieten (1933–1945), Arolsen, Februar 1969.

⁵⁵) Tamtéž, s. 526, 529.

⁵⁶) Tamtéž, stejně uvádí i publikace Bundespräsident Lübke ... s. 14.

⁵⁷) APT, mikros., nezařazeno.

„Velitel orgánu SS-Führungsstab B 5 Meyer, který je bezprostředně podřízen zbrojnímu štábu (Jägerstab) gen. Kammlera, je zároveň velitelem při provádění všech zvláštních stavebních příkazů v oblasti Sudet, které hájí SS.“

⁵⁸) APT, mikros., prac. č. 20.

⁵⁹) Vedoucí „OT-Einsatzgruppe“ Schlempp se sídlem v Praze spolupracuje bezprostředně a bez mezitupně s ministerstvem pro zbrojení a válečnou výrobu, zbrojním štábem a ostatními centrálními místy. APT, mikros., nezařazeno.

Zde se nabízí otázka, zda stále se stupňující důležitost geografického umístění protektorátního území přispěla k tomu, že ministr Speer jmenoval velitelem „OT-Einsatzgruppe VII“ právě ing. W. Schlemppa, jednoho z předních představitelů zbrojního štábu. Důvodem bylo zřejmě i to, že Schlemppova skupina sjednocovala velmi důležité průmyslové oblasti (protektorát, tzv. Sudety, Horní a Dolní Slezsko).

⁶⁰) APT, mikros., prac. č. 20.

dr. Gies, sekretář Frankovy kanceláře, SS-Hauptsturmführer Courte jako zástupce ing. Kammlera a SS-Obersturmführer Meyer, první velitel skupiny SS-Führungsstab B 5 z Litoměřic. Předmětem jednání bylo vybudování podzemních továren v Rájci u Brna (na ploše 45 000 m² měla být umístěna výroba firmy Klöckner)⁶¹⁾, Srbsku u Berouna (70 000 m² předpokládané plochy mělo sloužit výrobě firmy Junkers) a Americe u Berouna (70 000 m², firma Daimler-Benz). Ing. Kammler Schlemppův návrh nepřijal a zamítnutí odůvodnil těžkostmi ve stavebnictví. Schlempp přesto znovu jednal o převzetí objektu v Rájci u Brna (krycí název „Topas“), takže nakonec přece jen došlo k jeho převzetí.⁶²⁾ Také jednání o ostatních objektech probíhala stále pouze v rámci předběžného plánování. Po důkladném geologickém průzkumu byl projekt „Topas“ odvolán. Měl být nahrazen novým objektem v blízkosti Brna s krycím názvem Flusspat (Kazivec).⁶³⁾ Celkový počet pracovníků na stavebních úpravách měl být 2120, největší část – 1750 – měli tvořit vězňové nově zřízeného koncentračního tábora. Stavba měla být řízena orgánem „SS-Führungsstab B 6“.

Přestože šlo o pouhé plánování, nesmíme opomenout tu okolnost, že se předpokládalo působení orgánu SS-Führungsstab B 6 na **protektorátním území**. Tendence k jednotnému řízení výroby celé „německé říše“ bez ohledu na zvláštní postavení protektorátu byla vlivem válečných událostí stále výraznější.

Označení „SS-Führungsstab B 7“ nesl objekt Hersbruck, jehož počátek je datován 13. 6. 1944,⁶⁴⁾ chronologicky tedy předchází vytvoření orgánu „SS-Führungsstab B 6“. Zde můžeme jen opakovat, že systém číslování zůstává neobjasněn.

Pro nedostatek pracovních sil však nedošlo ani k převedení do kompetence Kammlerova úřadu, ani k částečné realizaci. Záznamy z uvedených porad (27. 6. a 20. 10. 1944) jsou důležitými prameny, jejichž obsah i jednotlivé konkrétní formulace naznačují také policejné bezpečnostní aspekty, které se při jejich schvalování uplatňovaly. K. H. Frank stanovil podmínky, po jejichž splnění bude ochoten schválit dané návrhy. V nejvšeobecnějším smyslu byly podmínky dvě: použít taková ochranná opatření, která by znemožnila pokusy o útěk, a nasazení vysoce disciplinované strážní jednotky. Z podmínek vyplývá, že negativní zkušenosti z Litoměřic předem určovaly jejich charakter. V době porad už byly zkušenosti z Litoměřic uplatňovány, neboť litoměřická podzemní továrna byla nejen největším, ale také prvním objektem toho druhu na našem území. Během jednání byla formulována i další základní pravidla. Můžeme je shrnout do tří bodů:

1. Naprostá odloučenost koncentračního tábora od civilního obyvatelstva.

2. Použití civilních odborníků, ale výhradně od německých firem.

3. Na území protektorátu i tzv. Sudet neměli pracovat vězňové příslušníci slovanských národů.

Zvláště izolace od českých dělníků byla zdůrazněna: „Protože je nutné počítat s mentálníou Čechů, nemají být k jmenovaným účelům nasazeny české firmy.“⁶⁵⁾ Právě v Litoměřicích nebyl ale ani jediný z těchto požadavků dodržován. Výrobu prováděly německé firmy. Ale pokud to byly firmy z Litoměřic nebo okolí, zaměstnávaly české obyvatelstvo. Koncentrační tábor stál na okraji města. Vězňové byli převážně polské a ruské národnosti.

⁶¹⁾ Srov. F. Mainuš, c. d. s. 76.

⁶²⁾ APT, mikros., prac. č. 23, 24.

⁶³⁾ APT, mikros., prac. č. 33.

⁶⁴⁾ Vorläufiges Verzeichnis... s. 93.

⁶⁵⁾ APT, mikros., prac. č. 20.

Nad jednou studií o terezínském „ghettu”

(Recenze)

V roce 1968 vyšla v každoročním sborníku ústavu Yad Vashem v Jeruzalémě práce, jejíž titul sice ukazuje na politickou a ideologickou náplň, ale obsah překračuje tento rámec. Je to studie Shlomo Schmiedta: Hechaluc v Terezíně, jeho vliv a výchovná činnost.¹⁾

V sionistickém mládežnickém hnutí „Hechaluc“, založeném začátkem dvacátých let, působily dosti silné levicové proudy se socialistickou ideologií, a proto se o něm někdy hovoří jako o sionistické socialistické organizaci (ve smyslu reformistického socialismu). Hechaluc působil paralelně s ostatními sionistickými proudy, ale snažil se vystupovat nezávisle na nich. (V jeho ideologii se kladl největší důraz na princip kolektivního života a na myšlenku společného obdělávání půdy v Palestině.)

Když začala po okupaci našich zemí nacisty protizidovská perzekuce, působili mnozí členové Hechalucu v přípravné škole pro židovskou mládež v Praze. Veškerá jeho výchovná, vzdělávací a politická činnost byla orientována na propagaci vystěhování do Palestiny jako jediného možného východiska pro ty, kteří byli nacistickými rasovými pseudozákony označeni za židy. Když v r. 1941 vznikl terezínský tábor (tzv. Ghetto Theresienstadt), pokračují členové hnutí v této činnosti, zakládají ilegální organizaci a spolupracují se sionistickým vedením „ghetta“, zejména s „Judenältesterem“ J. Edelsteirem. Cíl a program formulují ještě jasněji: Po Terezínu už nebude vůbec možné soužití Židů (tento pojem chápou jako příslušnost k židovskému národu) s ostatním obyvatelstvem nejen Čech a Moravy, ale Evropy vůbec, a jediným řešením bude po skončení války odchod do Palestiny.

---

1) Schmiedt S.: *Hechaluc in Theresienstadt — Its Influence and Educational Activities. Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance VII, Jerusalem 1968.*

Nacistická genocida znamenala téměř faktický zánik židů jako zvláštní skupiny obyvatel u nás. (Přitom mnozí z těch, kteří prošli Terezínem, se za židy nepovažovali, ale cítili se příslušníky českého národa, byli „asimilovaní“.) Padla jí za oběť i většina těchto mladých lidí. Ti, kteří přežili, odešli po válce do Palestiny; mezi ně patří i autor recenzované studie.

S. Schmiedtovi jde především o vystižení jakýchsi dějin zmíněného hnutí v Terezíně v l. 1941—1944, ale toto vymezení práce překračuje. Hned v úvodu hodnotí autor dosavadní literaturu o terezínském táboře a klade si otázku, zda přináší alespoň detailní poznatky o činnosti Hechalucu a sionistického hnutí vůbec; shledává, že v literatuře, která dosud vyšla v Evropě, nebyla věnována pozornost „důležité a téměř rozhodující roli“, kterou měly v táboře sionistické organizace, zejména Hechaluc.²⁾

Po udání pramenů, z nichž čerpal, přechází pak autor k zevrubnému líčení činnosti vedoucí sionistické skupiny po 15. 3. 1939.³⁾ Hlavní pozornost věnuje motivaci jejich postoje v situaci, za níž se začala postupně uskutečňovat nacistická exterminace židů. Veškerý další Schmiedtův výklad je zaměřen k tomu, aby obhájil politiku sionistického vedení; protože od r. 1940 byla jedinou povolenou institucí Židovská náboženská obec v Praze, v níž měli sionisté převahu, je obsahem celého dalšího pojednání apologie činnosti tohoto orgánu. Není tu zmíněna funkce, kterou ŽNO ovšem musela plnit, totiž činnost, vedoucí k sebezničení, činnost, která byla dirigována na bezpodmínečné plnění příkazů SS, včetně všech protizidovských opatření a založení terezínského tábora.

Tento výklad postrádá jakýkoliv historický podklad. Uvedme jako příklad tezi o založení terezínského tábora, kterou nám Schmiedt předkládá:

„Židé byli zachyceni panikou [po prvních deportacích „na východ“ na podzim r. 1941 — pozn. M. K.], z níž vznikla myšlenka zřídit ghetto pro židy z Čech a Moravy...“ Z této formulace může oprávněně vzniknout u méně zasvěceného čtenáře domněnka, jako by na myšlenku zřídit „Ghetto Theresienstadt“ [ve skutečnosti průchozí koncentrační tábor] přišli sami pronásledovaní židé, tedy jako by při genezi tohoto „ghetta“ byli nikoliv objektem, ale subjektem dění.⁴⁾ Vedoucí úlohu sionistického hnutí v době perzekuce interpretuje S. Schmiedt jako logické vyústění segregace židů, kdy pří sionisté se postavili do čela „židovských mas“ a stali se jakýmsi předvojem, avantgardou, pod jejímž vedením mělo dojít k záchraně před hrozící katastrofou. Tato ústřední teze pak prolíná celou státi a autor se jí snaží podepřít výkladem o dějinách terezín-

2) Citovaný sborník (dále jen YVS VII), s. 107. — K otázce sionistů jako vedoucí síly židovské minority v českých zemích v té době se ještě vrátíme. Zde je třeba jen poznamenat, že výčet literatury, kterou Schmiedt uvádí, je značně úzký a nepřihlíží např. vůbec k českým dílům, která po válce publikovali M. Tůma, E. Uitz a R. Feder.

3) Z pramenů, jichž použil, je nejzávažnější materiál, čerpaný z tzv. dokumentační akce, a publikované dopisy J. Edelsteina z hebrejského poválečného sborníku o Terezíně („Theresienstadt“, Mapai — nakladatelství Strany práce —, 1947). Je zřejmé, že při absenci většiny autentických pramenů k tak specifické problematice (terezínský tábor byl na podzim r. 1944 prakticky likvidován a většina písemných pramenů k činnosti ilegálních politických hnutí mezi vězni byla zničena nebo ztracena) se autor opírá hlavně o poválečné stati přímých účastníků nebo jiné jejich relace. Na závěr sám uvádí, že vychází rovněž z autopste. Zdůrazňuje, že i on byl přímým účastníkem hnutí Hechaluc v Terezíně.

4) YVS VII, s. 110

Schmiedt v celé studii zaměřuje, a to velmi důsledně, záměry a cíle sionistického vedení, ať v období před deportacemi, ať v Terezíně, se skutečností. Celá nesmírně složitá a tragická problematika je tu redukována na odkazy na několik charakteristik či výroků J. Edelsteina a nepadne tu ani zmínka o peripetích, v nichž se odehrávala „prehistorie“ terezínského tábora (H. G. Adler); a naprosto se autorovi vytratila existence nacistické „Zentralstelle für jüdische Auswanderung“ [podřízené berlínskému Eichmannovu rejerátu při tzv. říšském hlavním bezpečnostním úřadě] a esesáckých aktérů terezínského dramatu vůbec. Nelze v této recenzi podrobně rozebrat celý autorův postup, který postrádá v těchto otázkách byť i dílčí zkoumání na základě těch nejzákladnějších historických faktů. (Nenajdeme tu např. ani zmínku o Heydrichově poradě na Hradčanech 10. 10. 1941, na níž bylo jasně rozhodnuto, že Terezín bude tranzitním táborem pro další vyhlazování židů v okupovaných územích Polska a SSSR.)

ského ghetta a zejména o činnosti radikální a agilní mládežnické sionistické skupiny Hechaluc. Tezi si vytkl jako naprosto nepochybnou, ačkoliv je z mnoha důvodů neudržitelná. „Vedoucí role“ neznamenal prakticky nic jiného než vedoucí postavení v tzv. samosprávě v Terezíně (před deportacemi a i během nich to bylo vedení pražské ŽNO, jež byla prakticky exekutivou SS. Šlo o samosprávu jen podle jména a její moc byla takticky odvozena od libovůle nacistů, jejichž příkazy musela realizovat. Je zcela neudržitelné Schmiedtovo tvrzení, že: „Rada starších, jejímž hlavním úkolem bylo zabraňovat panice, chránila morálku a etický standard v ghettu a udržovala minimální vyživovací podmínky pro všechny obyvatele ghetta.“⁵⁾ Tato „vedoucí role“ nebyla tedy — a nemohla ani být — výsledkem nějakého svobodného usilování sionistů, ale byla závislá na souhlasu represivních orgánů nacistického mocenského aparátu, který obratně využíval všech diferencí mezi těmi, které měl za úkol potlačovat, pronásledovat a nakonec zničit. Pouze z taktických důvodů se ideologie sionismu nestala přímým terčem nacistického pronásledování — na rozdíl např. od česko-židovského směru — a to byl také jeden z důvodů, proč se na vedoucí místa v Praze i v Terezíně dostali sionisté. Na tom nic nemění fakt, že jeden z vůdců sionistického socialistického hnutí, J. Edelstein, proslul svou statečností, kterou projevil v jednání s nacisty. Schmiedt právem zdůrazňuje jeho charakterové vlastnosti, které, stejně jako jeho mučednická smrt v Osvětimi, ho řadí mezi ty osobnosti, jež si zaslouží důstojnou památku. (Nacisté nakonec povraždili drtivou většinu všech příslušníků „samosprávy“ z Terezína i Prahy a los smrti postihl většinu vězňů, bez ohledu na jejich politickou orientaci.)⁶⁾

Pres velkou pozornost, kterou autor věnoval ideologickým problémům a vlastnímu Hechalucu, nejvíce místa ve studii S. Schmiedta zaujímá činnost tzv. sociální péče o děti a mládež v Terezíně, jež byla součástí struktury terezínské „samosprávy“.⁷⁾ V souvislosti s tím, že Hechaluc byl mládežnickou organizací, soustředil se autor na tuto problematiku, aby tak dokázal vedoucí úlohu sionistické (přesněji řečeno národně-židovské) výchovy dětí a vedoucí role Hechalucu, jehož vývoj v Terezíně sleduje v nedílné souvislosti s vylíčením poměrů v péči o děti, nesoucí oficiální název „Jugendfürsorge“. Celý tento výklad má jednoho společného jmenovatele, daného v titulu studie a rozvedeného v jejím úvodu: vedoucí role sionistů, modifikovaná zde na jedinečnost zásluh v úsilí o záchranu dětí a mládeže.

Po zevrubném vylíčení činnosti Hechalucu (vývoj organizační struktury a otázky ideologického působení) autor přechází k činnosti vlastní „Jugendfürsorge“.

S odvoláním na literaturu, jež vyšla během padesátých a šedesátých let v Izraeli, se snaží dokázat, že podstatný vliv zde měli sionisté a zejména Hechaluc a že hlavní zásluhy na tom, co se na tomto poli podařilo pro terezínské děti vykonat, je nutno odvozovat od činnosti mládeže z hnutí Hechaluc.

Obsáhlé vylíčení vlastní práce s dětmi a péče o ně stejně jako charakteristika situace a života dětí jsou celkem zdařilé. Autor se nevyhýbá důsledkům negativních vlivů, jež tu na děti působily [otázka krádeží („šlojs“), etické problémy vůbec]. Pokud se autor nezabývá ideologickými problémy a hlavně když je nepreferuje, je přínos této části statě značný [dosti široká škála uváděných dokladů, četné zajímavé podrobnosti o životě dětí a jejich opatrovníků z řad vězňů, ukázky z dosud nepublikovaných a namnoze nedostupných pramenů, např. o sociologickém průzkumu mezi dětmi r. 1944, ap.]. Největší pozornost věnuje ovšem autor té sféře v činnosti „Jugendfürsorge“, v níž byla cile-

5) YVS VII, s. 112

6) I H. G. Adler, známý svou ostrou kritikou sionistického vedení „samosprávy“, značně zmírnil ve druhém vydání monografie o Terezíně tón svých hodnotících soudů o Edelsteinovi. — Srov.: H. G. Adler: *Theresienstadt 1941–1945*, Tübingen 1960, 2. vyd., s. 115–116.

[Schmiedt nezná toto druhé vydání a polemizuje pouze s první redakcí Adlerovy knihy z r. 1955.]

7) K tomu srov. zejm.: H. G. Adler: *Theresienstadt 1941–1945*, Tübingen 1960, 2. vyd., s. 238n, 547 až 573.

vědomě rozvíjena židovská výchova v národním židovském duchu (činnost hebrejské školky, studijní hebrejské kroužky, židovská literatura, divadlo atd.).

Schmiedtův pohled je však tendenční a autor vědomě straní sionistickému směru, a to hlavně pokud jde právě o práci s dětmi a pro ně. Jeho snahou je prokázat, že mladí sionisté dokázali prosazovat své ideje a své pojetí práce s dětmi, a demonstrovat, že uměli překonávat překážky a obstát v prostředí, jež jim nebylo příznivé. Přitom je zde záměrně setřena hranice mezi činností vlastního Hechalucu a „Jugendfürsorge“. Naopak, ve Schmiedtově pojetí první harmonicky přechází v druhou a v závěru studie zase „Jugendfürsorge“ splývá se skautskou skupinou Hechalucu. Tento postup je ovšem zcela v rozporu s historickou realitou, protože o takové kombinaci nelze vůbec hovořit.

Interpretace uváděných pramenů i hodnotící kritéria jsou zcela přizpůsobena ideologickému aspektu, jímž je snaha zdůraznit tradici hnutí Hechaluc, do níž Schmidt zahrnul i jeho činnost v Terezíně. Příklad: „Český dětský domov pro dívky... zahrnoval většinou děvčata z asimilovaných rodin nebo ze smíšených manželství. S a m o z ř e j m ě (proloženo mnou — pozn. M. K.) úkol mladých sionistických vedoucích byl značně obtížný...“⁸⁾

Nebo:

„Školní děti se učily hebrejsky ve zvláštních třídách, a ty byly ve všech domovech mládeže n a v z d o r y (prolož. M. K.) odporu části asimilantských vychovatelů...“⁹⁾

Faktograficky zajímavé, i když tendenčně zabarvené jsou autorovy údaje o činnosti tzv. Pomocné ruky (Helping hand), což byla skupina dětí a jejich vedoucích, utvořená pod patronací Hechalucu, jež se po vzoru židovských (a dodejme, že nejen židovských) skautských organizací zaměřila na pomoc starým lidem v Terezíně. Není však pravda, že tato velmi záslužná akce byla vyvolána v život jen sionistickými mládežníky, jak by mohl méně informovaný čtenář ze Schmiedtových údajů usuzovat.¹⁰⁾ Zajímavá je i autorova dosti podrobná zpráva o organizaci improvizovaného vysokoškolského studia, i když opět je tato činnost vyzvednuta jen jako zásluha Hechalucu. Ve své studii se S. Schmiedt zmiňuje i o dvou známých představitelích „Jugendfürsorge“, Alfredu (Fredym) Hirschovi a Egonu Redlichovi. Uvádí je jako členy vedení Hechalucu a do své stati zařadil i zprávu o nálezu deníku, který si v Terezíně vedl Egon Redlich. (Je to zmínka pohotovává, uvážíme-li, že k nálezu deníku došlo pouhý rok před veřejným studiem.)¹¹⁾

8) YVS VII, s. 115

9) YVS VII, s. 122

Terminem „domovy“ jsou zde označeny dětské ubikace, které se oficiálně nazývaly „Kinder-, Knaben-, Mädchenheim“. Rodiny byly roztrženy a děti žily odděleně od rodičů, kteří byli umístěni v „mužských“ a „ženských“ ubikacích. Dětské ubikace se snažila „Jugendfürsorge“ přetvořit na útulky, které by poskytovaly dětem refugium s vhodnějšími životními podmínkami, než měli ostatní vězňové, a rozvíjet zde výchovnou a vzdělávací činnost. Hodnotíme-li práci terezínských pedagogů, musíme ocenit jejich velké úsilí o fyzickou a morální záchranu dětí pro budoucí svobodný život; výsledky této práce byly však zmařeny nacistickou vražednou mašinérií, jež pohltila většinu dětí i jejich vychovatelů a učitelů.

10) Podnět k této akci dalo vedení „Jugendfürsorge“, které mělo svůj výchovný referát a výchovnou komisi, plnit funkci — můžeme-li to tak nazvat — jejího poradního orgánu. Důkazem je dokument, psaný jarmou shrnující zprávy o celé akci, který je dochován v archívu Státního židovského muzea pod názvem „Jugend hilft“. (Je uložen ve sb. Terezín, inventární číslo 301; byl knižně publikován H. G. Adlerem: Theresienstadt 1941 — 1945, Tübingen 1960, 2. vyd. s. 570.)

11) K nálezu deníku srov.: M. Kryl — Nový pramen k dějinám terezínského ghetta, Terezínské listy 1/1970.

Zajisté lze autorovi studie prominout nepřesnosti, které s nálezem spojuje, jako např. jeho údaj o tom, že byl nalezen „při vykopávkách v Terezíně“. Dále je třeba doplnit, že není psán hebrejsky, nýbrž také česky, resp. z malé části i německy. Ve výše zmíněném článku jsem poukázal na svědectví pamětníků, jež v konfrontaci s jediným záznamem, který citujeme dále, prokazují, že patřil k mládežnické organizaci „Makabi Hacair“, která svým původním zaměřením byla sportovním a tělovýchovným hnutím.

V deníku zdůrazňuje Redlich mnohokrát svou příslušnost k sionistickému hnutí, nebo, jak sám říká, svůj světový názor. Dalším důvodem pro pokus konfrontovat tento pramen se Schmiedtovou studií je Redlichovo postavení v Terezíně, totiž to, že byl vedoucím již zmíněné „Jugendfürsorge“. (Právě pro poznání péče o děti je deník velmi důležitým pramenem.) A konečně je to fakt, že v deníku nacházíme přímé zmínky o činnosti terezínského Hechalucu.

Je třeba hned na počátku říci, že Redlich nikde přímo nehovoří o své příslušnosti k určitému sionistickému směru či hnutí, a to jak v Terezíně, tak v „předdeportačním“ období, i když se zmiňuje o své činnosti ve škole v Praze, která měla připravovat mládež pro vystěhování. Z první jeho zmínky o Hechalucu v Terezíně vytušíme chválu vlastního hnutí, což je pro tak subjektivní pramen, jako je deník, jistě příznačné, ale také velmi vlašný soud o Hechalucu:

[...] Chtějí založit hnutí Hechaluc. Otázka sjednocení — podle mého názoru není zde kromě „Makabi Hacair“ jiné hnutí.¹²⁾

Řečeno popravdě, Redlichův skepticismus k Hechalucu v Terezíně přechází v některých zápiscích až v nevráživý postoj. [Je třeba dodat, že už tento fakt svědčí proti Schmiedtovu jednoznačnému zařazení E. Redlicha mezi významné představitele této organizace. A právě zde se také jeví Schmiedtovo schéma: Edelstein—Hechaluc—Redlich z období těsně před vznikem ghetta jako vágní; jak ukážeme dále, Redlich se s vedením Hechalucu rozešel, ale přitom z deníkových záznamů je zjevné, že velké přátelství ho pojilo s Edelsteinem i v době, kdy ten v roce 1943 už ztrácel své postavení. Krásné záznamy zanechal Redlich o Edelsteinovi v době jeho věznění v gestapáckém „bunkru“ před deportací do Osvětimi v prosinci r. 1943.]

Několikrát adresuje Redlich Hechalucu velmi ostré výtky; ty nepochybně odrážejí především jeho subjektivní ideologické stanovisko i vztah k jednotlivcům. Ukazují i na to, že ani vývoj sionistických organizací v Terezíně nelze vykládat tak, jak to činí S. Schmiedt, a že je absurdní teze o vedoucí roli sionistů nebo dokonce Hechalucu, hlásající, že tato organizace řídila téměř všechny oblasti života v táboře a v „Jugendfürsorge“ zvláště.

Členové, kteří stojí v čele „Necach“, nejsou věrnější než většina [jiných] členů. Je těžké s nimi vyjednat o sjednocení, protože jsou hlava bez těla.¹³⁾

Uvedme ještě tři citáty z Redlichova deníku, týkající se terezínského Hechalucu; protože toto hnutí je ústředním tématem Schmiedtovy studie, nebude to snad příliš rušivým vybočením z linie recenze.

Musím bojovat proti názoru mnoha našich členů [v orig. chaverim — pozn. M. K.], kteří vidí svůj úkol v tom, že zasedají v radách „Hechalucu“ a „řeční“. Domnívám se, že tím nevytvoříme nové hnutí. Nové hnutí je možno vybudovat jen s lidmi, kteří fyzicky pracují.

[...] Konference „Hechalucu“. Dojem, který učinila na lidi, nebyl dobrý, opravdu nebyl dobrý.

12) Deníkový záznam z 5. 11. 1942, hebrejsky.

13) Deníkový záznam ze 6. 11. 1942, hebrejsky.

Pro překlad originálního termínu pro příslušníky sionistického hnutí „chaver“ užívám zde pojmenování „člen“, ačkoli přesný překlad by byl „přítel“ nebo „soudruh“. [Nejnovější sovětský překladový slovník pro moderní hebrejštinu — Ivrit — ruskij slovar, Moskva, Gosudar. izdatel'stvo inostran. i nar. slovaraj, 1963 — uvádí jako primární význam „tovarišče“.]

I na tomto místě patří můj dík dr. B. Noskově ze Státního židovského muzea v Praze za jeho odbornou pomoc a revizi původního překladu deníku, o níž se opírají i tyto uvedené české citace.

„Necach“ přeložíme do češtiny jako „věčnost, velkolepost, sláva.“ Z kontextu vyplývá, že jde o radikální skupinu mladých sionistů, kteří chtějí v Terezíně založit jakousi střešovou ilegální mládežnickou skupinu pod názvem Hechaluc a postavit se do jejího čela.

Vydá Hechalucu. Nedůvěřuji těm lidem¹⁴⁾

Pravděpodobně je Redlichův deník jediným pramenem, který přesně datuje onu ustavující konferenci terezínského Hechalucu; tím závažnější je podle mého soudu vzájemná konfrontace Schmiedtova tvrzení o jejím zdárném průběhu se značně odlišným úsudkem Redlichovým. Ten je jistě subjektivní, je však zároveň autentickým svědectvím. Redlich se později se zmíněným hnutím v Terezíně pravděpodobně rozešel, protože druhou konferenci, jež se podle Schmiedta konala v srpnu roku 1944, kdy E. Redlich v Terezíně ještě byl, vůbec nezaznamenal.¹⁵⁾ Navíc je velmi zajímavé, že Schmiedt klade Redlichovu deportaci z Terezína do léta 1943 (a to patrně ve shodě i s jinými pamětníky, dnes žijícími v Izraeli, z jejichž údajů čerpal).

Domnívám se, že nejde jen o to, že izraelský autor nepátral v dochovaných deportačních seznamech z Terezína.¹⁶⁾ Redlichovo „zmizení“ v roce 1943 je možno též vysvětlit hypotézou, že vymizel z vědomí a paměti přeživších členů organizace Hechaluc, protože s nimi v roce 1943 zpřetrhal kontakty. [Nezapomeňme, že z mladých sionistů měl Redlich v táboře prakticky nevýznamnější postavení, a mimo jiné, jak jsme se již zmínil, měl důvěrně blízko k Edelsteinovi.] Z textu deníku poznáváme Redlichovu nechuť k takovým metodám politické činnosti, jaké prosazovalo zmíněné radikální sionistické hnutí. Uvědomoval si také, že takto pojatá politická činnost v prostředí terezínského tábora je zdrojem nebezpečných rozporů mezi vězni samotnými.

(...) Ti „politici“ hnutí mládeže, kteří politizují bez reálného podkladu, jsou vskutku hrozní. Člověk by se za ně mohl stydět. Nezapírám, mám také rád politiku, i když vím, že je vždy špinavá. Ale právě proto spojují vždy politiku s reálným podkladem.

Debatu, kdo z členů Hechalucu přijde do G. A. [tuto zkratku se mi nepodařilo rozšifrovat — pozn. M. K.] Nejsem přívržencem těchto lidí, kteří dělají „politiku“ jen pro „politiku“. To znamená jen pro sebe. (...)

Jakub Wurzel [Schmiedt se o něm zmiňuje jako o vedoucím sekce Hechalucu v Terezíně pro výuku hebrejštiny — pozn. M. K.] bude chalucem“. Bude pracovat v zemědělství. Členové ústředí to považují za velmi důležitě rozhodnutí. Opravdu jsou někdy jako malé děti.¹⁷⁾

Ačkoliv Redlich v deníku hájí správnost tzv. hebrejské výchovy dětí uvnitř „Jugendfürsorge“ [hebrejská školka pro vybrané děti na základě dobrovolné přihlášky rodičů, výuka hebrejštině v rámci ilegálního vyučování, židovská náboženská výchova ap.], velmi vážně se zamýšlí nad ideologickými spory, které tak zákonitě vznikaly. Uvědomoval si, jak neblaze tyto spory působily právě v péči o děti, v níž ve specifických podmínkách terezínského tábora pracovali většinou mladí lidé a kam se tedy spory přenášely velmi intenzivně. Zatímco pro Schmiedta jsou tyto problémy jasné a snadno se přes ně přenáší, z Redlichova svědectví je patrná autentická atmosféra, která k takovému pojetí jen velmi málo opravňuje.

14) Záznamy z 10., 13., a 14. 11. 1942; první dva napsal Redlich hebrejsky, další česky. V tomto českém zápise je první slovo patrně písařskou chybou, poněvadž nezáváží ani v kontextu smyslu. V podstatě jde o parafrázi předchozího hebrejského zápisu o konferenci Hechalucu.

Tato Redlichova přesná datace umožňuje doplnit Schmiedtův údaj o konání konference.

Viz: YVS VII, s. 113.

15) Srov. YVS VII, tamtéž.

16) Egon Redlich byl z Terezína deportován na přímý příkaz komandantury („Weisung“) dne 23. 10. 1944 transportem Et přímo na smrt do Osvětimi. (Srov. citovaný článek M. Kryla v Terezínských listech 1/1970.)

17) Zápisky z 12. 12. (česky), 13. 12. 1942 a 12. 4. 1943 (hebrejsky).

U posledního záznamu ještě uveďme, že „zemědělství“ zde znamenalo práci v polním hospodářství, jež výtěžek shrabovala SS. Zmíněný člen pozdějšího vedení Hechalucu J. Wurzel se měl podle rozhodnutí ústředního výboru této organizace zařadit mezi fyzicky pracující vězně, aby dostal jednomu z požadavků svého hnutí.

[...] Velké duševní pútky v ghettu. Prý znásilňujeme „židovské“ děti (zde má R. na mysli právě onu tzv. hebrej. výchovu — pozn. M. K.). Jsme zde menšina proti většině. Máme moc (tato „moc“ byla převážně v rukou sionistů ve vedení tzv. samosprávy tábora — pozn. M. K.) a nevyužíváme jí. Ne smíme (prolož. M. K.) jí využívat. Naši odpůrci nám přesto budou jednou vyčítat vše, i to, co jsme nikdy neudělali.

Velké starosti — zavšivené děti, nemoci. K tomu špatná atmosféra pracovní, vyvolaná růzností (politických — doplnil M. K.) názorů. [...]

[...] Nesváry mezi sionisty a asimilanty mě velice rmoutí. Když nás kritizují, že nutíme děti, aby byly sionisty, připadá mi to směšné. Přesto se zlobím... Naši odpůrci budou... říkat, že jsme my, sionisté, byli nepřáteli české kultury a... pokroku. Ve skutečnosti většina vychovatelů jsou asimilanti. Přiznávám, že není dost sionistických vychovatelů a vychovatelek. V mých očích je správnější organizovat dobrou výuku nesionistickou než špatnou sionistickou.¹⁸⁾ [...]

Jestliže se dnes zamýšlíme nad těmito zápisy, nemůžeme ovšem pominout celou hloubku tragédie, která se odehrávala: V téže době, kdy probíhaly všechny tyto spory a diskuse, kdesi daleko „na východě“ byli židé, deportovaní z Terezína (a nejen oni), vražděni po tisících. A v průběhu dalších tří let byly na smrt odvezeny zbývající tisíce vězňů, dětí i jejich vychovatelů a zničeno téměř veškeré úsilí terezínských pedagogů.

V Redlichově deníku lze právem shledávat další svědectví i důkaz, že skutečnost v Terezíně byla v mnohém jiná, než jak se jí snaží vylíčit S. Schmiedt. Bylo by to možno ukázat na dalších citacích, v nichž Redlich sám si uvědomuje iluzornost vedoucího postavení „samosprávy“, kterou měli v rukou hlavně sionisté. Zejména deníkové záznamy z roku 1942 ukazují hrůznou tvář Terezína, hmotnou bídu vězňů, bičování tábora transporty i tragiku v rozhodování samosprávy, která musela sestavovat listiny pro deportace „na východ“, o nichž nikdo nevěděl, že znamenají téměř jistou smrt. (V tomto autentickém svědectví je v jednom případě pro Terezín užit název „koncentrační tábor“, zatímco Schmiedt ve své práci užil názvu „camp“ jen pro 1. polovinu r. 1942.) Analýzou Redlichových zápisů z roku 1944 tak dospějeme k názoru, že si velmi silně uvědomoval tragickou hloubku spoluúčasti tzv. samosprávy na „okrašlovací akci“, jež měla Terezín předvést chystané komisi Mezinárodního červeného kříže jako vzorné „samosprávné židovské město“.

Na základě Redlichových záznamů i jiných dostupných pramenů o činnosti „Jugendfürsorge“ můžeme říci, že Schmiedt se k celé problematice postavil naprosto jednostranně. Složitost různých ideových proudů, jež vířily uvnitř zvláštní vrstvy vězňů mladých lidí, je u něho redukována na „sionistické“ a „ostatní“, přičemž to první je oceňováno kladně, druhé při nejlepším neutrálně. Tato akcentuace národně-židovské ideologie je základním znakem celé studie a je jí vždy přizpůsoben výklad kteréhokoliv jevu. Autor nedovedl proniknout k poznání, že zdrcující většina těch, kteří se v táboře starali o děti, chápala svou činnost jako jednu z nemnoha prací v táboře, jež měly opravdový smysl, a že věnovala všechny své síly — bez ohledu na „světový názor“ — fyzické i mravní záchraně dětí. Tento étos je fixován ve vědomí těch, kteří s dětmi pracovali nebo „Jugendfürsorge“ pomáhali a přežili dobu likvidace tábora.

Dalšího zkoumání vyžaduje Schmiedtova informace o rezistenci, připravované na půdě Hechalucu ve formě tzv. jednotky vlastní obrany (Self Defence Unif of Hechaluc), o činnosti této jednotky a jejích kontaktech s podobnou vojensko-technickou skupinou, kterou v Terezíně vytvořila ilegální organizace KSC.¹⁹⁾

18) Citovány jsou výňatky ze záznamů z 21. 11. (česky), ze 16. 5. (česky) a 17. — 18. 5. 1942 (hebrejsky).

Stejně jako v předcházejících citacích jsou vynechávky uvnitř textu označeny třemi tečkami; hranaté závorky pak označují vypuštěnou předcházející nebo následující část Redlichova textu.

19) Srov.: YVS VII, s. 124

Vážné pochybnosti o rozsahu jednotky Hechalucu a jejích kontaktech s komunistickou odbojovou sku-

Závěrem můžeme shrnout, že pro Schmiedta je zkoumání Terezína, jak je provedl ve své studii o terezínském Hechalucu, jakýmsi pohledem zpět, pohledem na činnost organizace, z níž sám vyšel. Při čtení jeho stati pocítujeme, že jejím úkolem je **služba současnosti**. Má ukázat „terezínskou tradici“ národně-politického židovského hnutí (hlavně jeho mládežnických složek). „Terezínské období“ je tu chápáno jako organická součást židovských národních dějin; na terezínské vězně jako celek je pohlíženo jako na příslušníky židovského národa, jehož přirozenými mluvčími byli podle S. Schmiedta přední činitelé sionistického hnutí, kteří se ve vedoucí roli opírali o členy svých organizací.

Základní koncepce studie, založená na myšlence vedení „židovských mas“ sionisty v českých zemích po nástupu nacismu, v době před deportacemi i v Terezíně, má jednotnou linii, její jednotlivé aspekty na sebe plynule navazují a celek se vyznačuje nacionální účinností.²⁰⁾ Je tu jediná chyba: Dějiny Terezína v letech 1941–1944 (i to, co předcházelo a následovalo) probíhaly jinak a Schmiedtova koncepce se nekryje s historickou skutečností.

---

pinou vyslovil v připomínkách k této recenzi jeden z členů vedení někdejší ilegální stranické sítě v Terezíně. Je třeba k tomu dodat, že otázkám odboje v Terezíně byla v historické literatuře věnována minimální pozornost a historickému zpracování dějin „ghetta“ zatím unikla i činnost ilegální komunistické organizace.

20) Nad hitlerovskou genocidou evropských židů, nad nacionálním pojetím židovských dějin a úlohou tradice v národních dějinách vůbec se zamýšlí Fr. Graus ve stati „Židovské dějiny — dějiny židů“ (ČSCH XVII, 1989, č. 5). Mimo jiné píše: „Osobně celou nacionalizaci moderního života a zvláště židovských dějin nemohu než z celého srdce litovat.“ (S. 713.)

Marie Křížková

STÁLÉ MUZEJNÍ EXPOZICE

Památníku Terezín

V roce 1970 a 1971 připravovaná a budovaná nová muzejní expozice Památníku Terezín je celkově již pátou stálou muzejní expozicí v Terezíně od vzniku Památníku, zřízeného vládním usnesením ze 6. 5. 1947 v místech bývalé věznice pražského gestapa na Malé pevnosti. Všechny expozice byly umístěny ve stejných výstavních prostorách — v budově bývalých kasáren na Malé pevnosti; instalace byly měněny v průměru po pěti letech. První expozice byla otevřena v roce 1949, druhá v roce 1954, třetí v roce 1962, čtvrtá v roce 1965 a pátá v roce 1971. Tematickým těžištěm expozice zůstával život vězňů v nacistických represivních zařízeních, zvláště v Terezíně, v různě širokém kontextu historických souvislostí.

Kvalita jejich obsahové i výtvarné stránky byla závislá na několika činitelích: především zpracování historie let 1938—1945, dále na správě a řízení Památníku (do roku 1964 Památník národního utrpení, pak Památník Terezín) a tím i finančních možnostech a na současném pojetí a úrovni muzejního výstavnictví.

Kromě tematického zaměření mají terezínské expozice další svou specifičnost, kterou nalézáme u každé z nich, jako jejich společný rys, nepřímo obsažený a později přímo formulovaný v různých ideových plánech, návrzích a záměrech na vybudování nebo reinstalaci expozic. Touto specifikou terezínských expozic je jejich sepětí a návaznost na historické objekty Malé pevnosti (stejně i terezínského ghetta a litoměřického Richardu), které představují z hlediska památkového

a muzejního jakýsi zvláštní typ skansenu.¹⁾ Muzejní expozice měla navázat na prohlídku Malé pevnosti, obsahově ji doplnit a rozšířit. O vězeňských objektech Malé pevnosti Terezín můžeme bez nadsázky hovořit jako o nejzachovalejším nacistickém represivním zařízení v Evropě. Koncentrační tábory, které byly obvykle budovány z dřevěných baráků, táborových bloků, byly většinou koncem války zničeny buď nacisty ještě před příchodem fronty, nebo po osvobození z důvodů hygienických a desinfekčních. U Malé pevnosti bylo k vězeňským účelům použito staré stavebně udržované vojenské pevnosti, v níž zůstala zachována i velká část vybavení cel a dalších objektů. Malá pevnost, v jejích objektech byl nejdříve zřízen Památník národního utrpení a která byla později prohlášena národní kulturní památkou, je působivým, pravdivým a ořesným dokumentem, vypovídajícím o ubytovacích, hygienických a zdravotních podmínkách života vězňů. Nemůžeme ovšem podávat jeho vyčerpávající obraz (nepostihuje např. pracovní nasazení, vztahy mezi vězni, význam a místo kultury v životě vězňů, spojení s domovem) a ukázat úlohu této tzv. věznice v celém policejním a represivním systému nacistického Německa. V úvodní části libreta čtvrté muzejní expozice byl tento vztah formulován jako hlavní zásada pro zpracování libreta a scénáře: „1. Hlavním exponátem je sama Malá

¹⁾ Tohoto termínu používají pro své památkové objekty také polská Muzea Martyrologii i Walki.

pevnost a objekty ve městě Terezíně, které k ní již byly nebo budou přičleněny. Nelze proto v muzeální expozici opakovat náhledy a prvky, které ovlivňují návštěvníka při prohlídce objektu samého a je nutno omezit se na dokumenty, vysvětlující exponáty a emotivní prvky.²⁾

PRVNÍ MUZEJNÍ EXPOZICE

vznikala v době, kdy Památník národního utrpení byl spravován ministerstvem vnitra jako „zvláštní zařízení v odboru ministerstva vnitra“. Památník národního utrpení byl zřízen v roce 1947 s cílem, aby „Malá pevnost v Terezíně a objekty a pozemky k ní patřící byly zachovány a udržovány v tom stavu, v jakém byly v době nesvobody“³⁾ a teprve později vznikala, vyvíjela se a měnila obsahová náplň a koncepcce tohoto ojedinělého zařízení na území republiky.

Myšlenka na vybudování stálé muzejní expozice na Malé pevnosti nevznikla v Terezíně, ale mimo něj, v Praze.

Tradice prvního odboje způsobila, že osvobození vězni německých koncentračních táborů, věznic a káznic se po svém návratu v roce 1945 soustřeďovali opět kolem Památníku osvobození na Žižkově v Praze. Památníku osvobození předávali listinné a trojrozměrné dokumenty, které přivezli z míst svého věznění. V roce 1947 měl Památník osvobození samostatné oddělení koncentračních táborů, které připravilo ze shromážděného materiálu výstavu „Oběti nacismu“. Výstava trvala od května do září 1947, byla umístěna v pěti velkých sálech muzea PO a byla přijata veřejností s velkým zájmem. Za dobu jejího trvání ji navštívilo kolem 100 tisíc osob.⁴⁾ Nejednalo se ovšem o muzejní výstavu v dnešním významu tohoto termínu. Byl tu vystaven velký soubor předmětů z koncentračních táborů a věznic, roz-

tříděný pro výstavní účely podle místa původu předmětů, majitelů či dárců.

Během přípravy a trvání výstavy se objevily úvahy o její přeměně v trvalé muzeum. Pro Vojenský historický ústav — Památník osvobození se tyto úvahy staly podnětem ke zpracování návrhu na vybudování stálé muzejní expozice. Pro nedostatek výstavních prostor v Památníku osvobození bylo navrženo její umístění v Terezíně.⁵⁾

První zpráva o vybudování muzejní expozice na Malé pevnosti se objevuje v zápise z meziministerské porady z 28. května 1947, zabývající se Památníkem národního utrpení.⁶⁾ „Jedna betonová přízemní budova je nedostavěná, scházejí omítky, dveře, okna a strop. Tento objekt by se hodil zvláště pro umístění muzea na Malé pevnosti, a proto je třeba jej ještě letos dostavět, nebude-li odborníky jinak rozhodnuto“. Od tohoto návrhu bylo upuštěno a nedostavěná přízemní budova neznámého účelu v sousedství Panského domu byla zbourána (v roce 1968 byl na jejím místě obnoven původní zděný plot).

Na poradě zástupců ministerstva vnitra a Vojenského historického ústavu — Památníku osvobození 9. 12. 1947 byly dohodnuty zásady pro zřízení „Muzea útisku českého a slovenského národa 1939 až 1945“ v Malé pevnosti Terezín.⁷⁾ Muzeum mělo být stálou odbočkou Vojenského historického ústavu — Památníku osvobození, který měl zajišťovat stránku odbornou, po stránce technické a správní zůstávalo podřízeno ministerstvu vnitra. Dokumentační materiál dával k dispozici PO, jehož majetkem nadále zůstával, o zajištění vystavených sbírek se mělo postarat MV. Architektonické řešení a úprava budovy, která měla být v Terezíně pro muzeum vybrána a uvolněna, byly zadány na doporučení Svazu osvobozených politických vězňů arch. Mázelovi, finanční

2) *Libreto a scénář čtvrté muzejní expozice, sbírkové oddělení PT.*

3) *Usnesení vlády ze 6. 5. 1947, archiv PT, fondu PNU kr. 4/28.*

4) *VHA 1948 — 176; Zpráva VHÚ o zřízení muzea útisku... ze dne 3. 4. 1948, archiv PT, fond PNU kr. 4/29.*

5) *Zpráva VHÚ o zřízení Muzea tisku... ze 3. 4. 1948, tamtéž.*

6) *Zápis z porady, archiv PT, fond PNU kr. 4/28.*

7) *Ujednání mezi VHÚ—PO a MV z 9. 12. 1947, archiv PT, fond PNU kr. 4/29.*

náklady mělo nést ministerstvo vnitra. Dne 12. 12. 1947 vybrala komise, složená ze zástupců MV, VHŮ-PO a PNU, budovu bývalých kasáren SS na Malé pevnosti pro umístění Muzea útisku.⁸⁾ V lednu 1948 bylo započato podle plánů vypracovaných arch. Mázelem se stavebními pracemi v budově příštího muzea. Předpokládalo se dokončení do 15. června 1948.⁹⁾ „Pracovní postup při úpravě Malé pevnosti terezínské na Muzeum útisku českého a slovenského národa v letech 1939 až 1945“,¹⁰⁾ vypracovaný a předložený zřejmě rovněž arch. Mázelem, navrhoval zřídit muzeum Malé pevnosti v cele č. 41 na IV. dvoře, muzeum ghetta v cele č. 42 [zřejmě pro nedostatek výstavní plochy ve vlastní budově muzea]. Za budovou muzea, ve volném prostoru před pevnostním valem, měla být postavena a s muzeem spojena chodbou menší budova kruhového půdorysu, jakási rotunda, a v ní instalována „Síň nového života“ (tato přístavba nebyla uskutečněna). Jednotlivé místnosti v budově bývalých kasáren byly propojeny odstraněním dveřních výpíní, některé vchody byly zazděny. Původní zařízení a vybavení místností bylo odstraněno (kuchyň, jídelna, ložnice vojáků), pouze v I. patře bylo ponecháno vybavení společné koupelny a sprchy použity při instalaci makety plynové komory. V místnosti, kde byl původně lázeňský kotel, byla obdobně instalována kremační pec (z krematoria v Mauthausenu). Návštěvníky ovšem vedla tato instalace k domněnce, že se jedná o skutečnou terezínskou plynovou komoru a kremační pec, které na Malé pevnosti nikdy nebyly. Umístění muzejní expozice na Malé pevnosti i provedená úprava budovy v roce 1948—1949 zůstaly již trvalé a později se neměnily.

Památník osvobození vypracoval „ideový plán pro 33 oddělení muzea“, v nichž mělo být „instalováno všechno, co bylo na výstavě v Praze.“¹¹⁾ Několik prvních

oddělení expozice bylo členěno chronologicky (1. Pátá kolona; 2. 15. březen a jeho následky; 3. 17. listopad 1939 — studentské demonstrace; 4. Počátky odboje; 5. Gestapo; 6. Metody gestapa; 7. Odboj — kolaborace — novináři). Vlastní těžiště expozice bylo v její střední části, uspořádané tematicky. 9. Koncentrační tábory — věznice — symbol; 10. Koncentrační tábory v ČSR; 11. Koncentrační tábory v Říši; 12. Mauthausen; 13. Buchenwald; 14. Dachau; 15. Flossenbürg; 16. Plynová komora; 17. Krematorium; 18. Popraviště (poslední tři oddělení se objevují mezi jednotlivými tábory zřejmě vzhledem k předem danému umístění v prostoru někdejší koupelny a kotelny v I. poschodí); 19. Bergen-Belsen; 20. Osvětim; 21. Ravensbrück; 22. Káznice; 23. Heydrichiáda; 24. Vyhlazení Lidic a Ležáků; 25. Plán na vyhlazení Slovanů. Závěrečná část byla řazena opět chronologicky; [26. Transporty smrti; 27. Řádění Němců při ústupu; 28. Osvobození koncentračních táborů; 29. Spravedlnost; 30. Žalov].

Muzeum Malé pevnosti (oddělení 31) a muzeum ghetta (oddělení 32) měly být umístěny ve dvou celách na IV. dvoře. Celé muzeum mělo vyústit v „Síň nového života“ (oddělení 33). V návrhu na vnitřní řešení ztrácí síň charakter muzejní expozice a stává se jakousi pamětní síní (ústředním motivem měla být „plastika symbolizující lidovědemokratickou republiku“, na stěnách rotundy měl být „v souvislém pásu znázorněn boj lidstva s kapitalismem a s jeho odnoží nacismem a fašismem“, malířská a sochařská výzdoba měla vyplňovat i okna a strop rotundy).¹²⁾ Kromě Síň nového života, pro níž nebyla postavena plánovaná rotunda, byla expozice realizována podle tohoto ideového plánu. Muzejní expozice v budově bývalých kasáren SS byla slavnostně otevřena 11. června 1949.¹³⁾

8) Pracovní postup při úpravě Malé pevnosti terezínské na Muzeum útisku českého a slovenského národa v letech 1939 — 1945, archiv PT, fond PNU kr. 4/28.

9) Tamtéž.

10) Tamtéž.

11) Zpráva VHŮ o zřízení Muzea útisku... ze 3. 4. 1948, archiv PT, fond PNU kr. 4/28.

12) Pracovní postup při úpravě Malé pevnosti..., archiv PT, fond PNU kr. 4/28.

13) Zápis o poradě ve věci otevření Muzea útisku 1939 — 1945 z 18. 5. 1949, ÚV ČSPB dokumentace, fond Terezín Muzeum.

O expozici Malé pevnosti na IV. dvoře máme jen velmi málo údajů. Dopis správce PNU št. kpt. Hupperta Vojenskému historickému ústavu v Praze ze 4. 1. 1951¹⁴⁾ se zmiňuje o tom, že „začátkem května 1950 bylo v jedné z cel na IV. dvoře zřízeno orgány VHÚ v Praze další pobočné terezínské muzeum odboje a útisku. V jiné hromadné cele na IV. dvoře bylo dnem 1. 11. 1950 otevřeno Státním židovským muzeem v Praze pobočné židovské muzeum o odboji a útisku příslušníků židovské náboženské obce za okupace...“. Základní představu o obsahu expozic na IV. dvoře dává „Seznam památkových předmětů uložených v Malé pevnosti v Terezíně, IV. dvůr“.¹⁵⁾ Ze seznamu je patrné, že v cele, věnované Malé pevnosti, byly použity především fotografie, dále plány a obrazy. Starší historie Terezína byla zastoupena kopií zakládací listiny z r. 1780, plány Terezína, dobovými obrazy vojáků a důstojníků, fotografiemi vězňů Malé pevnosti (Princip), dokumenty o soudním řízení proti účastníkům rumburské vzpoury. Policejní věznic gestapa na Malé pevnosti byla dokumentována zejména fotografiemi z prvních dnů osvobození, vítání Rudé armády, odchodu vězňů a exhumací. Z poválečného období tu kromě snímků vězněného velitele Malé pevnosti Jöckela byly vystaveny plány na úpravu Národního hřbitova, poválečná mírová práce, zákroky proti stávkujícím na Západě, hnutí obránců míru. Dále tu byly fotografické portréty významných vězňů z Malé pevnosti (Robert Desnos, Rudolf Karel, Otto Wünsch, František Bidlo, Petr Jilemnický, Jaroslav Kratochvíl).

V expozici ghetta na IV. dvoře byly vystaveny opony ze židovských synagog z českých měst a uvedeny údaje, kolik občanů židovského původu ve městě žilo a kolik zahynulo v nacistických koncentračních táborech,¹⁶⁾ obrazy vězňů

malířů z ghetta: B. Fritty a O. Ungara, dokumentární fotografie židovských transportů, protizidovských zákonů a nařízení.

Scénář první muzejní expozice se nezačoval (pokud vůbec existoval, zřejmě libreto i scénář nahrazoval ideový plán), nenalezla se ani její fotografická dokumentace. Pouze z korespondence a různých zápisů bylo možno zjistit a čerpat údaje o jejím obsahu.

Jestliže na vzniku první muzejní expozice se podílel především VHÚ-PO v Praze, vznikala

DRUHÁ MUZEJNÍ EXPOZICE

zejména z podnětů a snahy Svazu protifašistických bojovníků, jeho ústředního výboru.

Od 1. června 1949 převzal správu Památníku národního utrpení Krajský národní výbor v Ústí nad Labem,¹⁷⁾ který jmenoval v roce 1952 zvláštní „komisi pečující o Terezín“.¹⁸⁾ Komise se zabývala také komplexem návrhů na „architektonické, výtvarnické a stavební úpravy všech pietních prostor v Terezíně, Bohušovicích a Litoměřicích“, které vypracoval a předložil krajskému národnímu výboru v srpnu 1951 Svaz bojovníků za svobodu (dnešní Svaz protifašistických bojovníků).

Z podnětu Svazu protifašistických bojovníků se komise zabývala návrhem na vybudování nové muzejní expozice na Malé pevnosti. Dne 15. 12. 1952 hovořil poslanec a předseda SPB Jan Vodička na schůzi komise o úkolu „vybudovat v Malé pevnosti velké celostátní muzeum proti fašismu, takže Terezín bude významný jak pro nás, tak pro zahraničí, na vybudování muzea počítá se s nákladem asi 28 miliónů korun...“.¹⁹⁾ Na další schůzi 10. 4. 1953 byla komise informována, že

14) ÚV ČSPB dokumentace, fond Terezín Muzeum.

15) VHA PO 1951—DS—176.

16) Neadatovaná zpráva signovaná „O. H.“, archiv PT, fond PNU kr. 6/45.

17) Protokol o předání PNU do správy KNV z 26. 9. 1949, archiv PT, fond PNU kr. 4/30.

18) Zápis z první schůze komise pečující o Terezín 8. 5. 1952, archiv PT, fond PNU kr. 4/33.

19) Archiv PT, fond PNU kr. 4/33.

rada KNV dala souhlas k reinstalaci muzea za předpokladu celkových nákladů 110 tisíc korun (staré měny). Novou expozici měl připravit VHÚ Praha. Zápis z této schůze zároveň uvádí, že Státnímu židovskému muzeu v Praze byl vrácen projekt židovského muzea v PNU s tím, že komise rozhodla tento projekt nerealizovat a židovský odboj zachytit v rámci muzea PNU.²⁰⁾ Z tohoto důvodu bylo nakonec rozhodnuto zrušit muzeum Malé pevnosti a muzeum ghetta v celách 41 a 42 na IV. dvoře, obě výstavy měly být zahrnuty do nově připravované expozice.²¹⁾

Dne 1. 11. 1952 se konala na ÚV SPB v Praze porada „ideové a organizační komise pro vybudování muzea v Terezíně“. V zápise z porady²²⁾ bylo konstatováno, že „je třeba vytvořit centrální muzeum boje proti fašismu, ve kterém nebudou jen dokumenty z Terezína, ale též z Lidic, Kobyliš, Špilberku, Ploštiny... dále dokumenty z koncentráků. Přirozeně musí exponáty mít ideový úvod v dokumentech o vzniku fašismu a tradici boje proti němu, dále chronologickou osnovu a zakončení současným bojem proti fašismu a za mír“. Iniciativa ústředního výboru SPB byla ovlivněna obdobným úsilím v Polsku (Osvětim) a NDR (Buchenwald).

Na ÚV SPB byl také zřejmě vypracován „návrh libreta Ústředního muzea boje proti fašismu v Terezíně“, neautorizovaný, z 8. 12. 1952, podávající heslovitý nástin obsahu expozice v intencích závěrů výše zmíněné porady.²³⁾

Dne 26. 5. a znovu 13. 6. 1953 si muzeum na Malé pevnosti (kde byla instalována ještě první expozice) prohlédla komise, složená ze zástupců ÚV KSČ, Ústavu dějin KSČ a ÚV SPB, ve druhém případě se zúčastnil rovněž arch. Exner, pověřený výtvarným řešením nové expo-

zice.²⁴⁾ Komise konstatovala, že „nynější muzejní budova naprosto postačuje svou rozlohou i pro budoucí muzeum a že by nebylo vhodné tříštit muzeum do dvou budov. Nynější muzeum má 16 rozlehlých místností, které postačí pro umístění veškerého materiálu o boji proti fašismu, zvláště když materiál o Terezíně bude umístěn přímo v Malé pevnosti v některých celách a chodbách. Je zapotřebí, aby architekt vypracoval podrobný plán celého objektu. Na základě plánu je třeba zadat vypracování hrubého libreta autoru, při jehož výběru Svazu protifašistických bojovníků pomůže Ústav dějin KSČ“. Při druhé prohlídce navrhl komise nutné prozatímní drobné úpravy stávající expozice.

Vypracováním libreta druhé stálé muzejní expozice v Terezíně byl nejdříve pověřen arch. František Kadlec. Práci na libretu nedokončil a ÚV SPB pověřil jeho zpracováním redaktora Jiřího Hlušíčka.²⁵⁾ Jiří Hlušíčka předložil „Podrobný scénář k reinstalaci muzea v Terezíně“ v prosinci 1953.²⁶⁾ Autor byl při práci na scénáři omezen zásadou, že pro novou expozici bude použito stávajícího materiálu z první expozice.

Instalační práce byly zadány podniku Výstavnictví v Praze, který začátkem roku 1954 provedl demontáž stávající instalace a odvezl výstavní materiál do Prahy.²⁷⁾ Původní termín pro dokončení nové expozice, 15. duben 1954, nebyl dodržen. Teprve 29. 5. 1954 zahájil prováděcí podnik vlastní instalační práce v Terezíně, ukončil je v následujícím měsíci.²⁸⁾ Od původně zamýšlených staveb-

20) Archiv PT, fond PNU kr. 4/34.

21) Zápis ze schůze komise pečující o Terezín 8. 5. 1952, archiv PT, fond PNU kr. 4/34.

22) ÚV SPB dokumentace, fond Terezín Museum.

23) Tamtéž.

24) Tamtéž.

25) Zpráva agit. propagačního oddělení ÚV SPB pro předsednictvo z roku 1953, ÚV ČSPB dokumentace, fond Terezín Museum.

26) Dopis ÚV SPB ze 7. 12. 1953 adresovaný KNV Ústí nad Labem, ÚV ČSPB dokumentace, fond Terezín Museum.

27) Dopis PNU z 12. 2. 1954 adresovaný KNV Ústí nad Labem, archiv PT, fond PNU kr. 4/35.

28) Zpráva o výsledku služební cesty 1. 6. 1954, archiv PT, fond PNU kr. 4/35.

ních úprav muzejní budovy bylo upuštěno (úprava ve větší výstavní sály, zastřešení dvora), nová expozice používala výstavního materiálu z expozice předchozí. Současně s realizací druhé expozice bylo řešeno nedostatečné finanční krytí nové instalace z rozpočtu Památníku národního utrpení; potřebná částka byla hrazena KNV Ústí n. L. (22 tisíc korun v r. 1953 a 73 tisíc korun v roce 1954 v nové měně).²⁹⁾

Libreto a současně scénář druhé muzejní expozice není označeno, ani autorizováno a datováno, z kontextu je však možno učinit závěr, že se jedná o druhou expozici.³⁰⁾ Ve vstupní hale byl umístěn nápis „Čest a sláva hrdinům, kteří položili život v boji proti fašismu za svobodu národa!“, motto expozice „Vzpomínám na doby násilí, na které již mnozí zapomínají. Nutno na ně ale vzpomínat s vědomím, že se nikdy vícekrát vrátit nesmějí. Terežín, 4. srpna 1953. Antonín Zápotocký“, obraz Julia Fučíka a jeho slova „Lidé, měl jsem vás rád, bděte!“. Jestliže první muzejní expozice nepříliš šťastně vyloučila vlastní terezínskou problematiku s tím, že jí budou věnovány výstavní prostory mimo hlavní muzejní budovu, nedokázala druhá expozice po zrušení obou výstav na IV. dvoře tento nedostatek nahradit a věnovat Terežínu odpovídající místo a prostor. Celá expozice byla příliš široce pojata a vzhledem k rozsahu výstavní plochy mohla obsahovat jen základní, nejobecnější údaje. (Obsah jednotlivých oddělení: Nástup fašismu a vyzbrojení Německa, občanská válka ve Španělsku a vývoj předválečné mezinárodní situace, Mnichov, průběh války na frontách, odboj v protektorátě, heydrichiáda, jednotlivá místa perzekuce a represe českého národa, hlavní představitelé odboje, popravení a umučení během války, jednotlivé koncentrační tábory v Německu a západní Evropě, zvěrstva nacistů na obsaze-

ných územích, partyzánské hnutí, Slovenské národní povstání, Pražské květnové povstání, porážka fašistů a osvobození, návrat vězňů do vlasti, mezinárodní a národní soudy s válečnými zločinci, odsun Němců, smlouva o vzájemné pomoci se Sovětským svazem, nová válečná střetnutí ve světě po druhé světové válce, mezinárodní organizace a solidarita bývalých vězňů koncentračních táborů, poválečná výstavba v naší republice.) Kromě textů bylo použito fotografických zvětšenin a u jednotlivých koncentračních táborů jejich plastických modelů. Byla tu vystavena jen část sbírkového materiálu z první expozice (část byla vrácena majiteli, Vojenskému muzeu v Praze). Trojrozměrným dokumentům byla vyhrazena samostatná oddělení „Fašistické nástroje smrti“ a „Samodělkyně vězňů“, část jich byla umístěna v oddělení „Partyzánské hnutí“. Na obsahu expozice se projevila politická atmosféra doby (americká okupace Plzně a násilnosti amerických okupantů v Plzni, věznice v titovské Jugoslávii).

Ani u první, ani u druhé expozice nemáme k dispozici návrhy a fotodokumentaci výtvarného řešení a nemůžeme proto hodnotit výtvarnou stránku expozice.

Mnozíci se kritické připomínky k obsahu muzejní expozice z roku 1954 vedly nakonec k tomu, že tato byla v roce 1960 uzavřena a v únoru 1961 se souhlasem KNV, KV KŠC a KV SPB zrušena včetně makety plynové komory a kremační pece.³¹⁾ Památník národního utrpení v Terežíně se stal v této době předmětem jednání řady ústředních a krajských orgánů a ústavů v souvislosti s připravovaným vyhlášením Malé pevnosti národní kulturní památkou. Mnozí se návrhy na koncepci, způsob řízení PNU a rovněž na obsah muzejní expozice, která ovšem nezaujímal v těchto úvahách prvořadé a podstatné místo. „Návrh na zvýšení ideové a politické účinnosti Památníku národního utrpení v Terežíně“ ze 6. 12. 1961 navrhoval mimo jiné „vybudovat stálou

29) *Dopis předsedy ÚV SPB z 28. 10. 1953 adresovaný KNV Ústí n. L. a odpověď z 5. 11. 1953, ÚV ČSPB dokumentace, fond Terežín Muzeum.*

30) *Archiv PT, fond PNU kr. 29/93, také ÚV ČSPB dokumentace, fond Terežín Muzeum.*

31) *Komplexní rozbor činnosti PNU za rok 1961, archiv PT, fond PNU kr. 5/42.*

muzejní expozici, která by objasnila funkci Malé pevnosti v Terezíně a funkci Terezína ghetta v celé nacistické politice v letech 1940—1945³². V návrhu bylo uvažováno s otevřením nové expozice počátkem roku 1963.³² Výsledkem této situace bylo, že o otázce

TŘETÍ MUZEJNÍ EXPOZICE

nebylo rozhodnuto a v budově muzea byly v roce 1961 a 1962 instalovány z iniciativy pracovníků PNU (od r. 1960 zaměstnával PNU první odborné pracovníky) monotematické krátkodobé výstavy historického i výtvarného charakteru: v roce 1961 výstavy Terezín v obrazech a kresbách Přemysla Straky, Boj proti kolonialismu, Boj proti fašismu, Kresby terezínských dětí, Obrazy malíře Ungara; v roce 1962 Co víte o Terezínu — výstava školních prací, Pravda o hitlerismu, Grafika NDR v boji za zachování míru.³³)

Dne 26. 10. 1961 se sešla v Terezíně „komise pro instalaci Muzea boje proti fašismu v Terezíně“.³⁴) Konstatovala, že terezínské muzeum je už více než rok uzavřeno a že je bezpodmínečně nutné muzeum znovu instalovat. Hlavním problémem byl nedostatek finančních prostředků (Památník národního utrpení měl k tomu účelu k dispozici 30 tisíc korun, předpoklad nákladů na novou instalaci muzea byl 500 tisíc). Odborný pracovník PNU, Jaromír Fiala, byl pověřen vypracováním předběžného návrhu libreta nové expozice do 10. 11. 1961.

Předběžný návrh libreta ze 4. 11. 1961, vypracovaný J. Fialou,³⁵) obsahoval stručnou charakteristiku předchozích expozic v Terezíně, konstatoval nepříznivý stav na úseku získávání a ochrany dokumentární-

ho materiálu a hmotných památek, poukazoval na hlavní problémy přípravy nové expozice a hodnotil zkušenosti s návštěvníky Malé pevnosti. Vzhledem k současné nejasné situaci finančního krytí nové expozice na jedné straně a nespokojenosti veřejnosti s uzavřením muzea na straně druhé, vycházel návrh libreta z dosažitelného dokumentárního i výstavního materiálu. Výstavní prostory v muzejní budově měly být věnovány především okupační historii Malé pevnosti, expozice starších dějin Terezína měla být umístěna mimo budovu muzea.

Komise pro instalaci Muzea boje proti fašismu v Terezíně se již nesešla a novou muzejní expozici nakonec připravil odborný pracovník PNU Jaromír Fiala, jak obsahově, tak výtvarně. Podílel se i na vlastních instalačních pracích. Pro nedostatek času a materiálu měla být provedena jako provizorní za použití stávajících panelů a dalšího výstavního zařízení, doplněna nově získanými fotografiemi a sbírkovými předměty. V části výstavní plochy (sály 27 a 28) mělo instalovat Státní židovské muzeum v Praze dočasnou výstavu, věnovanou terezínskému ghettu. Přibližný rozpočet na vybudování třetí muzejní expozice činil cca 37 tisíc korun.³⁶)

Nová expozice byla instalována koncem roku 1961 a v roce 1962.³⁷) Na rozdíl od dvou předchozích byla zaměřena na okupační historii Terezína. Kromě základní koncepce expozice ze 4. 11. 1961 máme k dispozici seznam fotografií a vystavených sbírkových předmětů.³⁸) Expozice zachovávala dřívější rozdělení do 31 výstavních sálů v budově muzea. Vstupní sál byl věnován událostem Mnichova, okupaci ČSR, projevům odporu a zatýkání. V devíti následujících sálech byla, se snahou o zachycení časových změn v režimu Malé pevnosti a postižení jednotlivých úseků života vězňů (vnitřní režim

32) ÚV ČSPB dokumentace, fond Terezín Muzeum.

33) Komplexní rozbor činnosti PNU 1961, 1962, zpráva o kulturně osvětové a politicko-výchovné činnosti PNU v r. 1962, archiv PT, fond PNU, kr. 5/42, 6/44.

34) ÚV ČSPB dokumentace, fond Terezín Muzeum.

35) Archiv PT, fond PNU kr. 27/93.

36) Reinstalace muzea PNU... zpráva ze 17. 1. 1961, archiv PT, fond PNU kr. 27/90.

37) Komplexní rozbor činnosti PNU za r. 1962, archiv PT, fond PNU kr. 6/44.

38) Archiv PT, fond PNU kr. 29/93.

věznice, spojení s rodinou, venkovní komanda, transporty, kulturní projevy vězňů, galerie významných vězňených osobností, velitel, dozorcí a strážní, pomoc českého okolí), expozice zaměřena na okupační historii Malé pevnosti Terezín. Dva sály byly věnovány terezínskému ghettu (k dohodě se SŽM v Praze nedošlo a instalaci připravil rovněž J. Fiala), jeden venkovnímu koncentračnímu táboru v Litoměřicích a podzemní továrně Richard, další koncentračním táborům v Evropě a osvobození Terezína.

Mezi vystavenými sbírkovými předměty byly nepoččetně zastoupeny mučicí nástroje z táborů a věznic a upomínkové předměty, tajně zhotovené vězni (zdobené krabičky, figurky, výšivky, přívěsky), předměty zhotovené vězni k osobní potřebě (lžice, nože, zapalovač, lůlka, holicí strojek, šachové a karetní hry), motáky. U exponátů, vystavených asi ve 20 vitrínách, byl ovšem setřen rozdíl mezi výrobky vězňů z táborových dílen pro komandaturu a primitivním způsobem zhotovovanými předměty v celách; dovoleným a tajně opatřeným a zakázaným osobním vybavením. Chyběl rovněž užší vztah a vnitřní návaznost obsahu expozice na panelech a obsahu vitrín v jednotlivých sálech. Problematické bylo řešení galerie významných vězňených osobností už z hlediska jejich výběru a výčtu (fotografické portréty): z vězňených žen byla uvedena pouze Gusta Fučíková, chyběla např. Marie Zápotocká, Milada Pixová, ze skupiny židovských malířů byl zastoupen pouze Leo Haas, byli opominuti představitelé Předvoje. Chyběla charakteristika jednotlivých osobností a jejich místo v životě vězňů na Malé pevnosti. V expozici se nepodařilo postihnout vnitřní proměnu režimu policejní věznice gestapa ve vězeňské zařízení ne nepodobné koncentračnímu táboru. Represivní systém byl zúžen na zacházení dozorcího personálu SD a SS s vězni a prezentován týráním, ubitím a popravami vězňů (mučicí a popravní nástroje); tyto skutečnosti byly ovšem příčinou utrpení a smrti menší části vězňů, u převážné většiny šlo o následek naprosto nehygienických životních podmínek, nedostatku stravy a těžké vy-silující práce.

O výtvarné stránce expozice můžeme činit závěry pouze podle dochovaného depozita nepoužívaného výstavního materiálu. Uvědomíme-li si situaci a způsob jejího vzniku, nedostatek finančních prostředků, řešení bez spolupráce architekta a výtvarníka, předem danou nutnost výběru z předchozího výstavního materiálu, je pochopitelné, že musela zaostávat za stránkou obsahovou.

Přes tyto nedostatky znamenala nová instalace krok kupředu ve vývoji muzejních expozic terezínského Památníku. V prvé řadě tím, že správně obracela pozornost k místní problematice, které se pak mohla mnohem více věnovat. Ostatní tematické celky, zahrnuté v dřívějších expozicích, měly být, podle návrhu autora J. Fialy, řešeny krátkodobými výstavami a později vybudováním dalších expozic, např. expozice starších dějin vojenské pevnosti Terezín aj. Dalším kladem expozice ve srovnání s předchozími bylo autorovo hledisko, formulované ve zprávě z listopadu 1961 a v expozici dodržované, že „dnešním návštěvníkům nestačí všeobecné poučky a hotové závěry. Chtějí se sami na dokladech a dokumentech přesvědčit...“, tj. zásady postavení expozice především na vlastním muzejním sbírkovém materiálu. Autor expozice pracoval na terezínském problematice teprve krátkou dobu, musel se přitom vypořádat s nejzákladnějšími předpoklady muzejní a badatelské práce, neměl možnost porovnání s obdobnými expozicemi u nás nebo v zahraničí.

V roce 1963 byly instalovány v nově získaných a upravených výstavních prostorách předsálí kina a bývalých dílen na II. dvoře Malé pevnosti další výstavy: Česká karikatura v boji proti fašismu a válce a výstava k 20. výročí povstání ve varšavském ghettu. V květnu 1964 byla ve výstavních prostorách II. dvora otevřena výstava „I. světová válka“ připravená Vojenským historickým ústavem v Praze.³⁹⁾

Třetí muzejní expozice, vzniklá v době,

39) Korespondence 1963, 1964, archiv PT, fond PNU kr. 27/90.

kdy Terezínu věnovala pozornost řada ústředních i krajských orgánů a institucí, se stala předmětem mnoha kritických stanovisek a výhrad. K muzejní expozici zaujala stanovisko komise, složená ze zástupců MŠK, ÚD KSČ, ÚV KSČ a ÚV SPB, v jejímž záznamu o výsledku cesty do Terezína z prosince 1963 se říká:⁴⁰⁾ „Obsahové zaměření expozice v Malé tereziňské pevnosti je stále nevyhovující. Od poslední návštěvy se první část expozice nezměnila. Druhá část (v prvním patře) byla rozšířena. Tematické rozšíření expozice není vhodné. Výběr a rozsah dokumentů přesahuje rámec kulturně výchovného působení a nesprávně se soustřeďuje na prezentování dokladů o fyzické likvidaci vězňů, na hory mrtvol, na snímky čistě vědeckého a studijního charakteru. Pro laika jde více o atrakci, bezúčelnost a netaktnost. Návrh opatření: celou expozici je třeba po stránce obsahové i výtvarné předělat tak, aby odpovídala současnému stavu vědeckého bádání a byla politicky přesvědčivá a pedagogicky účinná“. V podstatě stejné připomínky obsahoval dopis KV SPB adresovaný KNV Ústí nad Labem (nedatovaný, zřejmě z r. 1964).⁴¹⁾ Městský národní výbor v Terezíně, který řídil Památník národního utrpení od r. 1957⁴²⁾, se hájil proti těmto výtkám ve „zprávě o řízení PNU“ (nedatováno, podle obsahu z roku 1964):⁴³⁾ „... Další schůze komise měla se sejít za jeden měsíc a měla vyřešit otázku koncepce muzea (předchozí 26. 10. 1961). Komise se již nesešla vůbec. Při návštěvě předsedy MěstNV na ÚV SPB v měsíci listopadu 1961 obdržel informaci, že otázka muzea a jeho instalace je předmětem jednání na ministerstvu školství, že se počítá na tuto instalaci s částkou 1,5 miliónu korun, ovšem že k tomu nedojde dříve než v roce 1963. Dnes, kdy píšeme rok 1964, se nestalo na tomto úseku po strán-

ce pomoci městskému národnímu výboru nic. Protože jsme viděli, že otázka muzea je velice naléhavá, řešili jsme ji vlastními silami z normálního rozpočtu částkou asi Kčs 8000. Je pochopitelné, že za tyto peníze nemohla být vykonána práce v tom rozsahu a kvalitě, jako za 1,5 miliónu Kčs. Před otevřením muzea jsme dali zkontrolovat vystavené texty a exponáty OV KSČ a muzeum bylo otevřeno pro návštěvníky. Ze strany zástupců jednotlivých organizací jsme byli nuceni vyslechnouti kritická slova, ovšem kdybychom čekali, až otázku muzea nám někdo pomůže vyřešit, čekali bychom zřejmě dodnes a nedočkali bychom se pomoci hlavně ze strany těch, kteří dnes kritizují“.

„Informační zpráva o současném stavu Památníku národního utrpení v Terezíně“ MŠK ze 4. 12. 1963 obsahovalo návrh na vybudování nové expozice v rámci oslav 20. výročí osvobození ČSSR.⁴⁴⁾ V letech 1962–1964 došlo k několika důležitým změnám, týkajícím se Terezína a Památníku národního utrpení. V roce 1962 byla Malá pevnost Terezín spolu s Národním hřbitovem prohlášena za národní kulturní památku.⁴⁵⁾ Rada SKNV schválila na zasedání 17. 11. 1964 převedení Památníku opět do správy a řízení SKNV a změnu jeho názvu na Památník Terezín.⁴⁶⁾ Usnesení SKNV KSČ z 15. 5. 1964⁴⁷⁾ ukládalo mimo jiné vybudovat do května 1965 v Terezíně novou,

ČTVRTOU MUZEJNÍ EXPOZICI

Vypracování libreta a scénáře bylo zadáno pracovníku Státního židovského muzea v Praze. Výtvarným řešením byl pověřen kolektiv pracovníků Severočeského muzea v Liberci, mající rovněž bohaté zkušenosti z příprav muzejních expozic. Stávající třetí tereziňská expozice

40) Archiv PT, fond PNU kr. 6/44.

41) Archiv PT, fond PNU kr. 6/45.

42) Dopis KNV z 21. 10. 1957 zprávě PNU, archiv PT, fond PNU kr. 6/38.

43) Archiv PT, fond PNU kr. 6/45.

44) ÚV ČSPB dokumentace, fond Terezín Muzeum.

45) Vládní usnesení č. 250 z 30. 3. 1962, archiv PT, fond PNU kr. 6/44.

46) Archiv PT, fond PT kr. 33.

47) Archiv PT, fond PNU dr. 6/45.

byla zrušena v září 1964. Ze stavebních prací se provádělo snížení stropů v I. patře muzejní budovy, jinak zachovala čtvrtá expozice dříve dané rozdělení do výstavních sálů. Nově bylo vyřešeno osvětlení interiérů pro tento účel speciálně navrženými a zhotovenými lustry.⁴⁸⁾

Základní pojetí expozice charakterizoval autor libreta a scénáře jako „Celé město koncentračním táborem“. Přípravami a postupem prací na nové muzejní expozici se zabýval na svých zasedáních poradní sbor Památníku. Dne 23. října 1964 přijal poradní sbor libreto jako „dobrý základ pro vypracování nové expozice“.⁴⁹⁾ V diskusi o něm bylo kladně přijato internacionální pojetí Terezína jako místa, kde byli žalářováni revoluční a pokrokoví lidé, zdůraznění humanismu v libretu, požadováno, aby expozice vycházela především z vnitřního života tábora a na odboj navazovala v tom, že by zobrazila odbojové skupiny a její členy, kteří byli v Terezíně vězněni, vzneseny námitky, zda v libretu emotivní prvky nepřevažují nad racionálními. Na dalším zasedání 12. ledna 1965 projednával poradní sbor připomínky ke scénáři.⁵⁰⁾ Ve shodě s autorem a s ohledem na časovou tíseň se rozhodl neměnit základní pojetí expozice (výhrady k proporcionálnosti zastoupení ghetta a Malé pevnosti v expozici) a vzít v úvahu pouze dílčí námitky ke scénáři.

V lednu 1965 byl scénář předán Severočeskému muzeu a započato s realizací. Byla ukončena za maximálního urychlení závěrečných prací před terezínskou mírovou manifestací a expozice slavnostně otevřena 8. května 1965.⁵¹⁾

Čtvrtá muzejní expozice je dokumentována libretem, literárním scénářem a úplnou fotodokumentací.⁵²⁾ Expozice byla rozdělena na dvě části: historickou, umís-

těnou v přízemí, a galerijní, v I. poschodí muzejní budovy. Historická expozice byla uspořádána chronologicky od stručného seznámení se starší vojenskou a vězeňskou historií Terezína a politickou situací na začátku II. světové války, přes střední část věnovanou vzniku, vývoji a režimu tří represivních nacistických zařízení: policejní věznice gestapa na Malé pevnosti, židovského ghetta ve městě Terezíně a venkovního koncentračního tábora spolu s podzemní továrnou Richard v Litoměřicích, až po osvobození Terezína a poválečné stíhání a potrestání válečných zločínů. Ve střední, základní části expozice, obsahující tři výše zmíněné tematické celky, byla největší část výstavní plochy věnována největšímu z těchto represivních zařízení, ghettu Terezín. Byl tím na jedné straně poněkud vyrovnán protiklad toho, že na rozdíl od Malé pevnosti, která zůstala zachována v původním stavu, nebylo z bývalého terezínského ghetta zachováno téměř nic. Návštěvníkům Památníků byla tak dána možnost seznámit se s historií Malé pevnosti podrobněji při prohlídce objektů v doprovodu mluveného nebo tištěného průvodce, doplněné základními údaji v muzejní expozici, a s historií nacistického řešení židovské otázky a terezínského ghetta v muzejní expozici; na druhé straně ovšem by bylo více na místě, aby expozice terezínského ghetta byla umístěna ve městě Terezíně a expozice na Malé pevnosti věnována věznicí gestapa.

Galerijní část vyplnila původně zbývající výstavní plochu a řešila časovou tíseň a nedostatek většího množství historického sbírkového materiálu. Při začlenění do muzejní expozice se však ukázalo jako vhodné a účinné. O daném tématu se v expozici vypovídalo rozdílnými formami, se zdůrazněním naukového poznání v historické a emocionálního působení v galerijní části, návštěvník byl při prohlídce méně unaven a více zaujat.

Zajímavě byla využita spojovací chodba

48) Korespondence 1964, archiv PT, fond PNU kr. 30/100.

49) Archiv PT, fond PT kr. 33.

50) Archiv PT, fond PT kr. 33.

51) Tamtéž.

52) Fotoarchív PT.

v zadním traktu přízemí muzea, umožňující kruhovou prohlídku. V chodbě byly umístěny fotografické zvětšeniny zákazů a příkazů pro občany židovského původu v protektorátě (zákaz prodeje brašnářského zboží, českých novin, zákaz přístupu k Pražskému hradu, zákaz používání čistíren a prádelen, nařízení o označování židů), dávající bez dalšího opisného vysvětlování představu o perzekuci židů a jejich vyřazení z veřejného a společenského života. Hlavní texty v jednotlivých sálech na skleněných panelech byly pěti-jazyčné. Vycházelo se tak vstříc zahraničním návštěvníkům, jejichž počet v Terezíně v posledních letech stále roste (kolem 30 tisíc ročně z celkového počtu 200 tisíc návštěvníků). Expozice vhodně používala několika výrazových prostředků: fotokopie dokumentů, fotografie objektů a osob, trojrozměrné předměty, fotografické zvětšeniny dopisů a básní terezínských vězňů, zejména dětí, dětské kresby, kresby vězňených malířů, poválečná umělecká tvorba s protiválečnou a koncentračnickou tematikou, umělecké fotografie, plastiky. Po výtvarné stránce odpovídala tato expozice dobrému průměru celkové vysoké úrovně našeho muzejního výstavnictví, což na ní oceňovali zejména zahraniční návštěvníci, a představovala nesrovnatelnou změnu proti předcházejícím expozicím.

Sbírkového materiálu bylo v expozici použito jen velmi málo (nový nebyl v dostatečném množství k dispozici a u staršího chyběly provenienční údaje), což bylo jejím hlavním nedostatkem. V tomto smyslu vyzněly také ohlasy a připomínky návštěvníků po otevření expozice. Dodatečné doplnění trojrozměrného materiálu do výtvarně uzavřeného celku by ovšem bylo příliš násilné a spíše by rušilo. Potvrdilo to pozdější umístění několika vitrín s exponáty v okenních výklencích v I. poschodí. Vitríny nezapadají do expozice nejen výtvarně, ale ani obsahově: nesouvisely s vlastní expozicí, byly v nich umístěny výrobky z vězeňských dílen i tajně zhotovené upomínkové předměty a předměty osobní potřeby vězňů bez bližšího vysvětlení a možnosti pochopení jejich místa a funkce v životě vězňů pro návštěvníky.

Zdůraznění požadavku na prvořadé zastoupení muzejního sbírkového materiálu v expozici Památníku Terezín není jen uplatněním této obecné zásady muzejního výstavnictví, ale vyplývá ze samotné podstaty dané tematiky: představa prostředí a životních podmínek vězňů v koncentračních táborech se vymyká našim běžným zkušenostem a možnostem poznání a je ji možno zprostředkovat jen na základě hmotných dokladů, které byly kdysi přímou součástí tohoto prostředí.

Historie terezínského ghetta je v expozici podána ve výrazové zkratce svých základních momentů lépe a výstižněji než v předchozích expozicích a výstavách. Pro názornou představu a pochopení návštěvníků, kteří z převážné části nemají předběžné větší znalosti o historii ghetta a často neznají přesný rozdíl a hranice mezi Malou pevností a městem Terezínem, měla expozice postihnout úplněji základní problém, smysl a důvody existence ghetta: podvod nacistů s Terezínem jak pro terezínské vězně tzv. ghetta, tak pro domácí a zahraniční veřejnost. A tím také vysvětlit místo a úlohu Terezína v systému nacistické perzekuce a represe a v tzv. konečném řešení židovské otázky.

Malá pevnost byla v expozici zastoupena jen v obecném přehledném rámci. Pokud není ovšem dostatečně dokumentována a zpracována historie policejní věznice gestapa na Malé pevnosti, není také možno klást náročné vyčerpávající požadavky na její prezentaci prostředky muzejního výstavnictví. Obdobná situace je u venkovního koncentračního tábora a podzemní továrny Richard v Litoměřicích.

Po svém otevření se expozice setkala především s četnými výhradami a kritikou návštěvnícké veřejnosti. Návštěvníci, kteří přicházejí do Terezína po několikáté, kladli otázky, proč byly z muzea odstraněny dříve vystavované exponáty, vytýkali expozici nepravdivost a zkreslování skutečnosti. Tuto kritiku ovšem nutno posuzovat v širším kontextu vývoje terezínských muzejních expozic a jejich vlivu — ne právě vždy šťastného — na veřejnost, a nelze ji jednoznačně přijímat a s ní souhlasit. Vlastně všechny předchozí expozice zjednodušovaly problema-

tiku nacistické represe v koncentračních táborech a věznicích na oblast týrání, ubíjení a vraždění vězňů. Návštěvníci se v expozici setkávali s řadou vystavených bijáků, obušků, dutek, preparovanou tetovanou lidskou kůží (ta např. nebyla vůbec preparována pro SS a z jejich příkazu, nýbrž vězni samými, tajně uschována a dopravena mimo tábor), popravčími nástroji. V Terezíně i jiných táborech a věznicích spatřoval pak návštěvník novodobou formu středověké mučírny, sloužící k fyzické likvidaci vězňů. (V objektech Malé pevnosti se dostalo po válce místnosti se stavidly názvu mučírna, protože si návštěvníci ani průvodci nedovedli vysvětlit účel železných kruhů na stropě. Desítky vzpomínek bývalých terezínských vězňů později potvrdily nesprávnost tohoto názoru.)

Vystavené nástroje byly za okupace jistě používány, především při provádění výslechů a donucování vězňů k výpovědi, v expozicích se jim ale dostalo takového místa a úlohy, že byly zcela potlačeny a ztrácely se ostatní faktory života vězňů v táborech a věznicích. Na režim ve věznicích a táborech měla např. vliv řada vnějších podmínek, situace na frontách, i v zázemí Německa. Koncentrační tábory se zejména ve druhé polovině války stávají důležitým zdrojem levných pracovních sil. Práci v koncentračních táborech, při níž byli vězňové až fyzicky vyhlazováni, označil norimberský tribunál jako otroctvou. Nebylo zcela přetřháno citové a skutečné spojení vězňů s domovem a rodinou. I vězni v koncentračních táborech žili svým duševním životem, o kterém můžeme hovořit jako o mezní situaci, byly vystaveni především duševnímu ponížení, kterým se nesměli dát zlomit, aby vydrželi i fyzicky. Velmi výstižná jsou v tomto směru slova Marie Polákové, bývalé vězeňkyně Malé pevnosti: „Lidem většinou nestačí to, co opravdu bylo, lidé nechápou, že ne tělesná bolest, ale to pošlapané lidství bylo to nejhorší, čeho jsme byli svědky. Vzali nám lidskou důstojnost a poznali jsme jenom oheň nenávisti — a to vše se dalo vydržet jenom proto, že jsme věřili — věřili pevně v lepší zítřek a že tam nesejdeme nadarmo.“⁵³⁾ Život vězňů měl i svou

vnitřní tvář, kterou tvořila solidarita vězeňského kolektivu, vzájemná materiální a duševní podpora. V tomto prostředí téměř vůbec nedocházelo k sebevraždám vězňů, pokud nebyly násilně vynuceny. Snad nikde jinde v moderní společnosti nebyl dán takový důkaz toho, že umění a kultura je nedílnou součástí a základní potřebou lidského života, jako zde. Na celách se konaly večer po jejich uzavření tajně přednášky, recitace, vedly se diskuse a plány o poválečném životě, vznikaly kresby, básně, hry, upomínkové předměty. Často používaným modelovacím materiálem byla i ušetřená porce chleba.

Obsahovou stránkou expozice se také znovu zabýval poradní sbor Památníku na svém zasedání 21. září 1965.⁵⁴⁾ Expozice byla mezitím doplněna některými trojrozměrnými exponáty. Expozici bylo vytýkáno opomenutí významu Malé pevnosti, širšího pozadí politické situace v protektorátě, malé zdůraznění aktivní stránky odporu. Na druhé straně však odmítl poradní sbor překotné přepracovávání expozice, její doplnění starým, nedostatečně dokumentovaným a neurčeným materiálem, neověřenými a neprokázanými fakty (problém Malé pevnosti). Závěrečné stanovisko poradního sboru konstatovalo, že „přes zmíněné nedostatky má expozice dobrou úroveň a plní své poslání. Bude možno do ní provést jen dílčí zásahy po dohodě s autory, určitý čas si vyžádá shromáždění potřebných materiálů a příprava návrhů na provedení změn.“

I v dalších letech pokračovaly v Terezíně monotematické krátkodobé výstavy. V roce 1966 byla v Památníku instalována výstava k historii odbojové mládežnické organizace Předvoj (autor scénáře doc. dr. V. Mencl, autor výtvarného řešení akademický malíř Přemysl Straka) a výstava obrazů a grafiky akad. mal. Vladimíra Komárka; v roce 1967 výstava k historii venkovního koncentračního tábora a podzemní továrny Richard v Litoměřicích

53) Archiv PT, fond vzpomínek býv. vězňů.

54) Archiv PT, fond PT kr. 33.

(scénář Jiří Krivský, Marie Křížková, výtvarné řešení akad. mal. Pavel Šulc), výstava Josef Čapek — proti fašismu a válce (výběr a uspořádání dr. Jaroslav Slavík); výstava Jaroslav Kratochvíl — spisovatel a bojovník, převzatá z Památníku národního písemnictví (scénář dr. Pinc); v roce 1968 výstava grafických cyklů Od Mnichova k 9. květnu a Koncentrák akad. mal. Oty Matouška, výstava obrazů Františka Lukáše; v roce 1969 výstava kreseb Leo Haase z terezínského ghetta, v roce 1970 výstava obrazů a kreseb Otty Ungara (výběr a uspořádání dr. Oliva Pechová, výtvarné řešení akad. mal. Přemysl Straka); výstava vítězných návrhů na architektonické řešení památných míst (výtvarné řešení Severočeské muzeum Liberec); výstava Slovenské národní povstání (převzatá z Muzea SNP). Některé výstavy byly jako putovní instalovány na dalších místech doma i v zahraničí.

Vládní usnesení o Památníku Terezín z 5. 12. 1968, které je posledním vládním dokumentem o Terezíně, ukládá především „vybudovat v Památníku celostátní instituci dokumentující systém nacistické represe a život vězňů v koncentračních táborech a věznicích“, a stanoví rovněž úkol vybudovat postupně tři stálé muzejní expozice: expozici Malé pevnosti v dosavadní budově muzea, mezinárodní expozici v bývalém „panském domě“ na Malé pevnosti a expozici ghetta ve městě Terezíně. Na základě tohoto úkolu bylo v roce 1970 započato s přípravou

PÁTÉ MUZEJNÍ EXPOZICE V TEREZÍNĚ K 50. VÝROČÍ ZALOŽENÍ KSČ.

Základní koncepce nové expozice byla dohodnuta a přijata na poradě v Památníku Terezín dne 21. října 1970.⁵⁵⁾ Nová expozice měla zahrnovat:

1. Vznik pevnosti a její represivní úlohu v Rakousku-Uhersku, za první světové války a v době první republiky
2. Období nacistické okupace a represe

3. Odboj českého národa proti okupantům
4. Život vězňů na Malé pevnosti
5. Další osudy vězňů
6. Stíhání válečných zločinců
7. Jako zvláštní část výstavy „Komunisté v Terezíně“
8. Osvobození Terezína Sovětskou armádou

Podle vypracovaného „harmonogramu prací na libretu a scénáři nové muzejní expozice“⁵⁶⁾ byl vytvořen autorský kolektiv z pracovníků Památníku Terezín, ÚV SPB, Ústavu marxismu-leninismu, Vojenského historického ústavu a ministerstva vnitra, a stanoven termín pro vypracování libreta do 21. 11. 1970 a termín pro vypracování scénáře do 7. 1. 1971. Konečné znění scénáře schválila komise, svolaná k tomuto účelu do Terezína dne 21. ledna 1971.⁵⁷⁾

Obsahově byla nová expozice zaměřena především na život vězňů na Malé pevnosti Terezín. Vychází se tu z předpokladu, že podle vládního usnesení z r. 1968 bude v následujících letech vybudována samostatná expozice terezínského ghetta přímo ve městě Terezíně, neboť ve srovnání s předchozí expozicí se obsahovým zaměřením páté muzejní expozice Památník Terezín dostává do opačné, ale obdobně jednostranné koncepce. V části „Komunisté v Terezíně“ jsou zařazeni sice „komunisté v ghettu“, ovšem jak bylo konstatováno na zasedání komise 21. 1. 1971, dlouhodobě by tato skutečnost působila nelogicky, jako oddělování perzekuce a odboje.

Libreto a scénář nové expozice byly zpracovány na základě nejnovějších poznatků historie let 1938—1945 a pro expozici byl použit nově získaný sbírkový materiál. U starší historie Terezína jsou to např. listinné a hmotné doklady o životě ruských zajatců v zajateckém táboře v Terezíně v době 1. světové války a málo známý dokument o první sovětské (repatriační) misi v Čechách v roce 1918. V úseku okupace je na dokumentech uká-

55) Registratura PT.

56) Registratura PT.

57) Tamtéž.

zána nejen politika nacistů v protektorátě, ale i její konečný cíl, germanizace českého národa. V části odboje je zajímavě graficky znázorněna síť jednotlivých ilegálních ÚV komunistické strany.

Širší a hlubší pohled na historii Malé pevnosti v letech 1940—1945 ve srovnání s předchozími expozicemi byl umožněn výsledky dokumentární a badatelské práce odborných oddělení Památníku Terezín. Do této části expozice byly pojety i základní údaje, týkající se litoměřického venkovního koncentračního tábora a podzemní továrny Richard. Celý úsek je členěn do několika základních částí: charakter Malé pevnosti a dozorcí personál, životní podmínky vězňů, pracovní nasazení, popravy, vnitřní život vězňů na celách (vzájemná podpora, kultura ve vězení), spojení s domovem a se světem, významné osobnosti vězněné na Malé pevnosti. Z nového dokumentárního materiálu byly v expozici použity např. doklady a hmotné památky po ruských vězňích a vězeňkyních, kresby vězňů z Terezína z různých období, zachycující podobu spoluvězně, život na cele, výdej jídla apod., nálezy z podzemí Richardu. Samostatné místo bylo věnováno popravám na Malé pevnosti, kde byl vykonán (v letech 1943—45) největší počet poprav v protektorátě na základě „zvláštního řízení“ (Sonderbehandlung), tj. popravy bez soudního řízení a vnesení rozsudku. Podrobně je v expozici doložen dokumenty případ roudnických studentů, zatčených v době heydrichiády.

Samostatný oddíl „Komunisté v Terezíně“ je rozdělen do dvou částí — komunisté na Malé pevnosti a komunisté v ghettu. Na Malé pevnosti, která měla úlohu průchozí věznice, nebyly podmínky pro navázání spojení a ilegální práci mezi vězněnými komunisty (mnozí z nich se ovšem podíleli na tajné přednáškové činnosti na celách apod.). Malou pevností prošla celá řada komunistů, účastníků podzemního hnutí odporu, často celé sku-

piny a ilegální sítě. Byla proto tato část expozice koncipována podle jednotlivých vln zatýkání a v expozici ukázáno, jak se tyto vlny zatýkání odrazily v Terezíně.

V terezínském ghettu byla situace odlišná, řada vězňů tu zůstávala delší dobu, i několik roků. Proto tu byly také příznivější podmínky pro činnost vězněných komunistů. První ilegální komunistická skupina vznikla po příchodu prvních transportů koncem roku 1941. Postupně vznikaly skupiny další, navazovaly spojení a na jaře 1942 bylo utvořeno společné vedení. Organizace v ghettu pracovala systémem 3—4členných buněk. Vydávala ručně opisovaný ilegální časopis, podařilo se jí propašovat do Terezína Rudé právo a opatřit marxistickou literaturu, vydávala letáky, její člen sestrojil rádiový přijímač maskovaný v kufru, který bude v expozici vystaven. V expozici bude ukázán podíl komunistů na posilování ducha odporu v táboře, na výchovné práci mezi terezínskou mládeží, na přednáškové činnosti.

Historická expozice je uzavřena osvobozením Terezína. Zbývající 3 sály zůstávají vyhrazeny pro galerijní část.

Nová expozice byla připravena během velice krátké doby. Scénář se proto nemohl vyhnout v některých místech větší popisnosti, zvláště v úsecích, kde k určitým skutečnostem není k dispozici dokumentární materiál. Historie Malé pevnosti je pouze částečně zdokumentována a zpracována. Expozice nemůže ukázat složení vězňů, věznění celých odbojových organizací na Malé pevnosti, přehled transportů vězňů do Malé pevnosti a z Malé pevnosti, neboť zatím chybějí úplné podklady.

Zhodnocení poslední muzejní expozice v Terezíně bude možno provést až po delším časovém odstupu. Zanedbatelné nebudou ani ohlasy návštěvníků, zejména žijící bývalí vězňové budou i přísnými kritiky obsahového zpracování nové expozice.

RESUMÉ

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

После покушения на жизнь Франтишка Фердинанда д'Эста были осужденные террористы Гаврило Принцип, Неделко Чабринович, Трифо Грабеж отвезены в Терезин. На несколько позже были сюда перевезены даже Лазар Дюкич, Цвиан Стийпанович и Иво Крайчевич. Принцип, Чабринович и Грабеж погибли в Терезине и Дюкич сошел с ума. В Терезине с арестантами встречались военные врачи крепости, поэт Верфел и психиатр Паппенгейм, которые оставили точные воспоминания о последних годах заключенных. Тайная могила Принципа на католическом кладбище была раскрыта после первой мировой войны благодаря чешскому солдату Ф. Лэблу. Останки погибших в Терезине узников были в 1920 выкопаны и перезены в общую могилу героев Молодой Босны в Сараеве.

Иосиф Гауссиг, один из вождей коммунистической молодежи в последние годы доминионской чехословацкой республики, редактор магазина «Ваяли!» был заключен в Терезине с декабря 1942 г., по октябрь 1944 г., когда он начал грустный путь из одного концентрационного лагеря в другой, пока он не погиб в Флоссенбурге 10ого марта 1945 г.

Перед транспортом из Терезина он тут скрыл рукописи своих рассказов, лекций, эпиграмм, свои дневники, заметки и письма, которые были вынуты и спасены его друзьями. Из его литературного наследия мы решили опубликовать две рукописи о кабаре Терезина. Это подлинные свидетельства, предоставляющие возможность лучше понимать картину культуры Терезина, ее послание в лагере и диалектику внутренних ее процессов. Одновременно они тоже являются свидетельством распрей о отношениях арестантов к жизни в Терезине, к миру и современности. С этой точки зрения они являются значительным пособием для исследования истории Терезина, для социологии и психологии узников.

Культура — естественно — предоставляла в Терезинской тюрьме только очень ограниченные возможности. Несмотря на то, она сыграла большую положительную роль в жизни арестантов.

Очень редко свободное время заполнялось индивидуальной и коллективной активностью, включая разговорную практику на иностранных языках, дискуссии, лекции, пение, декламацию и собственное творчество. Этим делом интересовались все.

Уход за коллективной гигиеной считался частью культурного усердия. Мы все время внушали в сознание, что отречься от личной гигиены значит непременно физическую и психическую капитуляцию. Одновременно все старались соблюдать духовную гигиену, значит, все время возбуждать интерес к жизни и свету.

Именно по субботам устраивались в келье вечера, где читались лекции, шли дискуссии, пелись песни и читались стихи. Программа была очень пестрая, так как среди арестантов были специалисты по разным сферам гражданской жизни.

Очень удивительным было богатство поэтического (и драматического) материала, который был в тюрьму принесен узниками, которые знали его на память — другого пути не было. Популярные стихотворения переписывались и тайно проносились в другие кельи. Особенно положительную роль сыграли песни и скетчи из довоенного репертуара пражского Освобожденного театра (Восковец, Верих, Ежек).

Эстетические впечатления — то есть произведение искусства (стихотворение, песня, монолог) являлись значительным фактором, который положительно влиял на психическое состояние человека — беззащитного объекта милитаристической тупости и нацистского садизма, фактором, который создавал «волю пережить». Искусство производило влияние не только своим содержанием, а даже своей формой: в эстетическом порядке, гармонии, симметричности находил человек — арестант компенсацию других факторов, которые человеку необходимы для сопротивления деформациям, которые его мучат и подвергают опасности его психическую (и физическую) устойчивость.

В первые месяцы 1944 г. началась в бывшей известняковой каменоломне близ города Литомержице стройка подземной фабрики, называемой Немцами подпольной кличкой Рихард.

Это был один из многочисленных подземных объектов на территории Германии (Литомержице принадлежали к так называемой жупе Судеты), куда укрылось децентрализованное промышленное производство Германии. В то время уже перестановка (*Verlagerung*) военной промышленности, осуществление которой стало условием жизнеспособности немецкой оружейной промышленности, начала уже и на так называемой территории

Судет и протектората. Кооперацией всех институций и предприятий, которые перемещивались, был удостоен штаб, в котором работали представители немецкой армии, эсэсовцы (организации СС) и представители государства.

Весной 1944 А. Шпэр осуществил реорганизацию служебных помещений министерства вооружения и военного производства. Свою работу начало 7 центральных руководящих органов (OT - Einsatzgruppe I - OT Einsatzgruppe VII). Территория протектората вместе с некоторыми другими областями (Судеты, Верхняя Силезия, Нижняя Силезия) управлялись органом „OT Einsatzgruppe VII.“ во главе которого стоял один из главных представителей оперативного штаба (Jägerstab) инженер В. Шлемп. С самого начала деятельности инженера Шлемпа и его подчиненных в протекторате возникали споры о компетенции с немецким государственным министром К. Г. Франком; которые после несколько месяцев продолжающихся переговоров окончились однозначными уступками Шпэра. Институцией управляющей руководством стройки в Литомержицах определен был орган SS-Führungsstab В 5, подчиненный учреждению инженера Камплера (начальник главного хозяйственного управления). Постройка промышленных объектов в протекторате и т. наз. Судетах подчинялась руководящим указаниям министерства вооружения и военного производства (OT - Einsatzgruppe) и представителями организации СС. Необходимость включения в работу арестантов концентрационных лагерей создавала предпосылки для исполнения экономических и правительственных интересов организации СС.

В 1968 г. появилась в сборнике „Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance VII“ Шломо Шмидта статья, темой которой период существования т. наз. гетто Терезин в 1941—44 годах. Центром тяжести этой статьи является деятельность сионистической молодежной организации Гехалуц, что между прочим, вытекает из названия статьи (Hechalutz in Theresienstadt — its Influence and Educational Activities).

Целью этой статьи доказать, что сионистские организации сыграли во время преследования евреев в Чехии и Моравии в 1939—1944 г-ах главную роль в усилении найти убежище для евреев из т. наз. протектората, откуда они намеревались отправиться в новую родину. В своем национально - политическом понятии этого вопроса, автор приписывает организации Гехалуц главную роль среди молодых арестантов в лагере, а именно в т. наз. охране материнства, младенчества, детей и молодежи, которая организовывалась в лагере самоуправлением заключенных.

В своей рецензии я старался доказать неправильность Шмидтом поставленных тезисов, т. е. между прочим сопоставить его статьи с источником истории Терезина, раскрытым в 1967 г. в Терезине (срав. статья „Nový pramen k dějinám terezínského ghetta, Terezínské listy č. 1/1970“). Статья Шмидта содержит целый ряд интересных и ценных сведений молодежи в Терезине и т. наз. „Jugendfürsorge“ но, принимая во внимание то что, понятие фактов лишь слишком упрощено и толкование слишком тенденциозно, то надо сказать, что статья создает искаженную картину преследования евреев в Чехии и Моравии в 1939—1944 г-ах. Особенно неправильным кажется автору рецензии описание Шмидтом «доисторического времени» т. наз. гетто Терезин, роли самоуправления и особенно заслуг организации Гехалуц что касается заботы о детях крепости Терезин. Статья на тему работа организации Гехалуц в Терезине по существу неисторическая, так как автор старается описать традицию национально-политического движения евреев Терезина не взирая конкретно-историческую реальность.

В 1949 г. была в Малой крепости открыта первая постоянная музейная экспозиция Памятника Терезин. Экспозиция была построена Военным историческим заведением — Памятником освобождения в Праге, который дал напрокат документальный материал. Экспозиция содержала тоже тему отпора против нацистов и репрессивных мер нацистов во время 2-ой мировой войны. Экспозиция была помещена в бывшем казарменном здании в Малой крепости, которое было использовано тоже для следующих экспозиций. Специфическим признаком всех экспозиций считается их связанность с историческими объектами Малой крепости, гетто Терезина и фабрики Рихард, которые представляют собой с исторической и музейной точки зрения особенный тип памятника (skanzen).

Импульсом Союза антифашистов была в 1952—1954 г-ах устроена 2-ая музейная экспозиция в Терезинской крепости. По содержанию она включала более широкий период, чем первая экспозиция и не смогла, как и предыдущая выставка, уделять надлежащее место проблематике Терезина. Использован был материал предыдущей экспозиции.

Третья экспозиция, открытая в 1962 г., использовала **опять старый материал**, к которому добавились **новые фотографии и некоторые оригинальные материалы**. В отличие от предыдущих экспозиций она обращала внимание на Малую крепость, которой выделена была самая большая часть пространства выставки. Ее содержание упрекали в **неправильном сосредоточении на свидетельствах физической ликвидации арестантов и в забвении других аспектов их жизни**. Художественный уровень экспозиции появился очень низким, причем надо учитывать **ограничение финансов**.

Четвертая музейная экспозиция подготовлена была в 1964 — 65 г. -ах. Ее основную цель характеризовал автор ее сценария доктор Карел Лагус названием «Весь город — концентрационный лагерь». Самая большая часть площади выделена гетто Терезин, которое в отличие от Малой крепости не сохранилось в подлинном виде. С точки зрения содержания и художественного оформления представляет собой четвертая часть **несравнимое улучшение**. Ее недостатком было небольшое представительство собранного материала (в распоряжении не был назначеный и разработанный материал).

Последняя часть — пятая экспозиция — была подготовлена в 1970—71 г. -ах. В согласии с постановлением правительства о Памятнике Терезин изданном в 1968 г. сосредоточена к истории Малой крепости во время оккупации. Вступительная часть содержит самостоятельные части с темой оккупации и отпора против нацистов, причем в следующих годах построится экспозиция гетто в самом городе Терезин. Экспозиция содержит **последние результаты документальной и исследовательной работы Памятника Терезин**.

Самостоятельной частью экспозиции тема «Коммунисты в Терезине»; экспозиция готовилась к 50-ой годовщине основания Коммунистической Партии Чехословакии.

Après l'assassinat de Ferdinand d'Este à Sarajevo, le 28 juin 1914, les attaquants Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinović, Trifko Grabež ont été condamnés et déportés ensuite à Terezín. Plus tard, Lazar Djukić, Cvijan Stjepanović et Ivo Kranjević ont subi le même chemin. Princip, Čabrinović et Grabež sont morts à Terezín, Djukić est devenu fou. Des médecins militaires de Terezín, le poète Werfel et le psychiatre Pappenheim qui étaient en contact avec eux, ont laissé les souvenirs de leurs dernières années. La tombe cachée de Princip, au cimetière catholique, a été identifiée après la 2ème guerre mondiale grâce au soldat tchèque F. Löbl. Les dépouilles mortelles des prisonniers morts à Terezín ont été exhumées en 1920 et transférées ensuite dans la tombe commune à Sarajevo.

Josef Taussig, un des leaders de la jeunesse communiste dans les dernières années de la première république tchécoslovaque, rédacteur de la revue Hej-rup (Hé, houp) a été tenu en prison depuis décembre 1942 jusqu'à octobre 1944 où il a du subir le chemin des autres camps de concentration. Il est mort à Flossenbürg le 10 mars 1945.

Avant sa déportation à Terezín, il avait caché les manuscrits de ses contes, conférences, épigrammes, carnets, notes et des lettres que ses amis, après la libération, ont enlevés et sauvés. De son héritage littéraire, nous présentons deux manuscrits sur les cabarets de Terezín. Ce sont les témoignages authentiques qui nous font mieux comprendre l'aspect de la culture à Terezín, sa mission dans le camp et la dialectique des processus intrinsèques. Ils démontrent, en même temps, les conceptions de la vie, de la réalité de Terezín, du monde et du temps. Dans ce sens, ces documents représentent une contribution remarquable à l'histoire de Terezín, à la sociologie et psychologie des prisonniers.

La culture avait les possibilités très restreintes dans le milieu de la prison de Terezín. Tout de même, la culture avait joué le rôle important dans la vie des prisonniers. Les loisirs, très rares, étaient voués aux activités culturelles soit individuelles soit collectives, de la conversation en langues étrangères jusqu'à des discussions, conférences, chants, récitations et la création individuelle. Toutes ces activités éveillaient l'intérêt de tout le monde.

L'hygiène collective faisait une partie de l'effort culturel. Nous nous sommes rappelés sans cesse que la résignation à la propreté personnelle nous amènerait à la capitulation psychique et physique. Il était, de même, nécessaire, pour l'hygiène mentale, de ressusciter sans cesse l'intérêt à la vie et au monde.

Notamment le samedi, on organisait les soirées pendant lesquelles on discutait, chantait et récitait. Le programme était très varié, car parmi les prisonniers figuraient les spécialistes dans des différentes professions de la vie civile.

On y trouvait une grande variété des oeuvres poétiques et dramatiques que les prisonniers ont gardées dans leurs mémoires et plantées dans le milieu de la prison. Sur tout des chansons et des scènes puisées dans le répertoire du Théâtre libre de Prague d'avant guerre (Voskovec-Werich-Ježek) ont joué le rôle important.

Les effets estétiques, surtout les oeuvres même (poèmes, chansons, monologues) influençaient favorablement l'esprit de l'homme, l'objet sans défense, exposé à la stupidité militariste et au sadisme nazi et formaient „la volonté de survivre“. L'efficacité de l'art se manifestait non seulement par le contenu mais aussi par la forme. L'homme-prisonnier compensait, par l'harmonie esthétique et par la symétrie, l'absence des autres faits qui sont nécessaires à braver les déformations attaquant la psychique et la physique humaine.

Au début de l'année 1944, on s'est mis à construire, sur l'endroit de l'ancienne carrière de calcaire, près de Litoměřice, une usine souterraine que les Allemands appelaient par le nom dissimulé Richard. C'était une des plusieurs constructions sur le territoire de l'Allemagne (Litoměřice faisait une partie de la région des Sudètes) où on concentrait la production industrielle décentralisée de l'Allemagne. En ce temps, le fait de déplacement „Verlagerung“ de l'industrie de guerre, dont la réalisation s'est fait une condition d'existence de l'industrie d'armement allemande, atteignait même le territoire des Sudètes et du protectorat. L'état-major opérateur (Jägerstab), formé des représentants

de l'armée allemande, des organisations SS et des représentants de L'Etat, fut chargé de coordination des établissements et des entreprises. Au printemps en 1944 A. Speer a fait une réorganisation des offices du ministère pour l'armement et la production de guerre. On a créé sept organes centraux directeurs — OT Einsatzgruppe I — OT Einsatzgruppe VII. Le territoire du protectorat ensemble avec les autres régions (Sudètes, Silésie) était administré par l'organ OT-Einsatzgruppe VII. En sa tête se trouvait Ing. W. Schlempp, un des plus représentants principaux de l'état-major (Jägerstab). Les débuts de ses activités et celles de ses adjoints ont été marqués par les désaccords concernant les relations de compétence avec le ministre de l'Etat, K. H. Frank. Les négociations durant quelques jours ont abouti à des concessions univoques de Speer.

La construction à Litoměřice a été dirigée du sein de l'organ SS—Führungsstab B 5 soumis à l'office de Kammler (chef de la division C, la division du bâtiment à l'administration économique SS—Chef des Amtes C, Bauabteilung des WVHA). Les constructions industrielles sur le territoire du protectorat et des Sudètes ont été soumises aux directives du ministère pour l'armement (OT—Einsatzgruppe) et aux représentants de l'organisation SS. La nécessité d'envoyer les détenus des camps de concentration aux travaux forcés a créé une situation favorable à faire prévaloir les intérêts économiques et de force de l'organisation SS.

En 1968, Sholmo Schmiedt a publié dans le recueil „Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance VII“ une étude qui traitait l'époque de l'existence du ghetto de Terezín de 1941 à 1944. L'auteur a porté son attention dans la sphère des activités de la jeunesse sioniste groupée dans l'organisation Hechalutz ce qui résulte même du titre de l'étude en question: Hechalutz In The-resienstadt-its Influence and Educational Activities.

Il a eu pour but de prouver le rôle important des organisations sionistes pendant la persécution des Juifs en Bohême de 1939 à 1944. Leur rôle consistait en trouver pour les Juifs de Bohême et de Moravie un refuge au sein de Terezín d'où ils devraient se rendre dans leur nouvelle patrie. L'auteur attribue, dans sa sphère national-sioniste, le rôle dirigeant aux jeunes prisonniers de Hechalutz, surtout dans le domaine des soins sociaux des enfants et de la jeunesse organisés par l'auto-administration des prisonniers. Dans le présent compte-rendu, j'ai cherché à démontrer les thèses erronées de Schmidt sur la base d'une large confrontation de son étude avec un document de l'histoire de Terezín, à savoir le carnet de E. Redlich, découvert à Terezín en 1967 (voir l'article „Nouveau document au sujet de l'histoire de Terezín“, paru dans Terezínské listy, N° 1/1970). L'étude de Schmidt a apporté, sans doute, beaucoup de notions intéressantes sur la jeunesse de Terezín et sur soi-disant „Jugendfürsorge“. Mais par suite de sa conception tout à fait simplifiée et, présentation tendancieuse des faits, son étude a abouti à une explication déformée de la persécution des Juifs en Bohême de 1939 à 1944. L'auteur du compte-rendu trouve bien de faussetés, notamment dans la présentation de „la préhistoire“ du ghetto de Terezín, du rôle de l'auto-administration et surtout, des mérites de Hechalutz en fait des soins des enfants de Terezín. L'étude sur Hechalutz n'a pas le caractère historique parcequ'elle présente la tradition nationale-politique du mouvement des Juifs à Terezín sans tenir compte des faits historiques.

En 1949 on a ouvert la première exposition permanente à Terezín. Cette exposition a été organisée par l'Institut de l'histoire militaire — le Mémorial de libération nationale qui a fourni le matériel documentaire. L'exposition comportait les sujets de la résistance et, des répressions nazistes pendant la 2ème guerre mondiale. Elle a été installée dans le bâtiment des anciennes casernes de la Petite citadelle. Le caractère spécifique de toutes les expositions consiste en leur attachement aux monuments historiques de la Petite citadelle, du ghetto de Terezín et de „Richard“ à Litoměřice qui représentent, du point de vue historique et de musée, une espèce particulière de monument.

Dans les années de 1952 à 1954 on a organisé, de l'initiative de l'Union des combattants antifascistes, la seconde exposition à Terezín. Quant à son contenu, elle a embrassé une époque plus large que la précédente mais elle ne pouvait pas, ainsi que la précédente, prêter plus d'attention aux problèmes relatifs à Terezín. Elle a conservé le matériel de la 1ère exposition.

La 3ème exposition, ouverte en 1962, comportait le matériel déjà mentionné mais enrichi de quelques nouvelles photographies et de documents originaux. A la différence des expositions précédentes,

celle-ci a porté son attention à la Petite citadelle de Terezín. Cette partie a occupé les plus larges espaces de l'exposition. On a reproché à son contenu trop d'attention attachée aux documents en fait des exécutions des prisonniers et, l'oubli d'autres aspects de leur vie. Le niveau plastique était très bas à l'égard des moyens financiers très restreints.

La 4ème expositions de musée a été préparé dans les années de 1964 à 1965. Sa conception fondamentale a été caractérisée par Karel Lagus, l'auteur du livret et du scénario, comme „toute la ville, le camp de concentration”. La plus grande partie de la superficie de l'exposition a été vouée au sujet du ghetto de Terezín dont l'ensemble resserré des bâtiments ne s'était pas conservé, à la différence de la Petite citadelle. Du point de vue du contenu, la 4ème exposition représente un grand changement par rapport aux expositions précédentes. Son défaut consistait en manque de matériel des cabinets (on n'avait pas à la disposition le matériel traité).

La dernière exposition s'est préparée de 1970 à 1971. En accord avec l'arrêté gouvernemental sur le Mémorial de Terezín, datant de 1968, elle devrait être orientée à l'histoire de la Petite citadelle sous l'occupation allemande. La partie d'introduction comprend des différentes étapes de l'occupation allemande et de la résistance. On prévoit une autre exposition du ghetto dans la ville de Terezín même. L'exposition s'appuie sur les travaux scientifiques et sur la documentation des dernières années. Le sujet „les Communistes à Terezín” fait une partie particulière de l'exposition. La 4ème exposition a été organisée à l'occasion du 50ème anniversaire de la fondation du Parti communiste tchécoslovaque.

Nach dem Sarajewer Attentat auf Franz Ferdinand d'Este am 28. Juni 1914 waren die verurteilten Attentäter Gavriilo Princip, Nedeljko Čabrinovič, Trifko Grabež nach Theresienstadt gebracht worden. Später wurden auch Lazar Djukič, Cvijan Stjepanovič und Ivo Kranjčević hergebracht. Princip, Čabrinovič und Grabež sind in Theresienstadt gestorben, Djukič wurde hier wahnsinnig. In Theresienstadt kamen sie mit Gefangenen in Berührung (Theresienstädter Militärärzte, der Dichter Werfel und Psychiater Pappenheim), die genaue Erinnerungen auf deren letzte Tage hinterlassen haben. Princip's geheimes Grab auf dem katholischen Friedhof wurde nach dem ersten Weltkrieg dank des tschechischen Soldatens F. Löbl identifiziert. Die sterblichen Überreste der in Theresienstadt verstorbenen Gefangenen wurden 1920 exhumiert und in das gemeinsame Grab der Helden des Jungen Bosnien in Sarajewo übergeführt.

Josef Taussig, einer der Leiter der kommunistischen Jugend der letzten Jahre der 1. Tschechoslowakischen Republik, Redakteur der Zeitschrift Hej-rup, war in Theresienstadt vom Dezember 1942 bis Oktober 1944 gefangen gehalten worden. Dann begann sein Weg durch weitere KZ. Er starb in Flossenbürg den 10. März 1945.

Vor dem Transport von Theresienstadt versteckte er hier die Handschriften seiner Erzählungen, Vorträge, Epigramme, seine Handbücher, Bemerkungen und Briefe, die seine Freunde nach der Befreiung holten und retteten. Aus diesem literarischem Nachlass veröffentlichen wir zwei Handschriften über die Theresienstädter Kabarets. Es sind autentische Zeugnisse, die es uns ermöglichen, das Bild der Theresienstädter Kultur, ihrer Sendung im Lager und auch die Dialektik ihrer inneren Prozesse, besser zu begreifen. Gleichzeitig sind sie auch ein Zeugnis der Theresienstädter Streitigkeiten um die Lebenshaltung, zur Theresienstädter Wirklichkeit, zur Welt und Zeit. In diesem Sinne sind sie deshalb ein bedeutender Beitrag zur Theresienstädter Geschichte, zur Soziologie und Psychologie der Häftlinge.

Die Kultur hatte selbstverständlich in der Umwelt des Theresienstädter Gefängnisses nur sehr beschränkte Möglichkeiten. Aber trotzdem spielte sie eine positive Rolle im Leben der Gefangenen.

Die rare Freizeit wurde wie mit individueller, so auch kollektiver Kulturaktivität ausgefüllt, von fremdsprachiger Konversation zu Diskussionen, Vorträgen, Gesang, Rezitation und eigenem Schaffen. Das Interesse für diese Aktionen war allgemein.

Die Fürsorge für die Kollektivhygiene war ein Teil der kulturellen Bemühung. Wir prägten uns fortwährend das Bewusstsein, dass die Resignation in der körperlichen Hygiene ein sicherer Weg zur seelischen und körperlichen Kapitulation ist. Zur Seelenhygiene gehörte auch, das Interesse für das Leben und die Welt unauflässlich zu wecken.

Hauptsächlich an Sonnabenden führte man in der Zelle Programmabende durch, während denen man Vorträge führte, diskutierte, sang und rezitierte. Das Programm war sehr abwechslungsreich, denn unter den Gefangenen waren Fachleute der verschiedensten Fächer des zivilen Lebens.

Überraschend war der Reichtum des Gedichts- (und auch dramatischen) Materials, welches sich die Häftlinge im Gedächtnis mit ins Gefängnis brachten — keinen anderen Weg gab es nicht. Beliebte Gedichte wurden abgeschrieben und geheim in andere Zellen getragen. Eine ausserordentlich aufmunternde Rolle haben die Lieder und Sketsche aus dem Repertoire des Prager Vorkriegstheaters Osvožená divadlo (Befreites Theater) (Voskovec-Werich-Ježek) gespielt.

Ästhetische Eindrücke, und deshalb hauptsächlich ein Kunstwerk (ein Gedicht, Lied, Monolog u. ä.) waren ein bedeutender Faktor, der positiv, auf den seelischen Zustand des Menschen, ein wehrloses Objekt der militaristischen Stumpfheit und nazistischen Sadismus, wirkte, ein Faktor, der den Willen zum Aushalten bildete. Die Kunst wirkte nicht nur durch ihren Inhalt, sondern auch durch ihre Form: In der ästhetischen Ordnung, in der Harmonie, in der Symmetrie kompensierte der Mensch der Gefangene — das Fehlen anderer Faktoren, die das menschliche Subjekt zur Resistenz gegenüber den Deformationen, die ihn bedrängten und seine seelische (und auch körperliche) Widerstandskraft bedrohten, unbedingt benötigt.

In den ersten Monaten des Jahres 1944 wurde im ehemaligen Kalksteinbruch bei Leitmeritz mit dem Bau einer unterirdischen Fabrik begonnen, den die Deutschen mit dem Decknamen Richard bezeichneten. Es war einer der vielen unterirdischen Objekte auf dem Gebiet Deutschlands (Leitmeritz gehörte zu dem sg. Sudetengau), in die sich die dezentralisierte Industrie des Deutschen Staates in Sicherheit brachte. In dieser Zeit erreichte schon die Verlagerungsaktion der Kriegsproduktion, dessen Durchführung zur Existenzbedingung der deutschen Waffenindustrie wurde, das Gebiet des sg. Sudetengaus und des Protektorats. Mit der Koordinierung aller Institutionen und Betriebe, die an der Verlagerung teilnahmen, war der Jägerstab beauftragt, der aus den Repräsentanten der deutschen Armee, der SS und des Staates zusammengesetzt war.

Im Frühjahr 1944 führte auch A. Speer eine Reorganisation der Dienststellen des Ministeriums für Rüstung und Kriegsproduktion durch. Es wurden sieben zentrale Leitungsorgane — OT Einsatzgruppe I — OT Einsatzgruppe VII — geschaffen. Das Gebiet des Protektorats zusammen mit weiteren Gebieten (Sudetengau, Oberschlesien, Niederschlesien), wurde von der OT Einsatzgruppe VII geleitet, an deren Spitze eine der führenden Persönlichkeiten des Jägerstabes — Ing. W. Schlempp stand. Gleich zu Anfang Ing. Schlempps und seiner Untergeordneten Tätigkeit, kam es zu Streitigkeiten um die Kompetenzbeziehungen mit dem Deutschen Staatsminister K. H. Frank, die nach monatelangen Verhandlungen durch Speers eindeutige Zugeständnisse endeten.

Für die Leitung des Baues in Leitmeritz war das Organ SS-Führerstab B 5 bestimmt, als Institution, die dem Amt des Ing. Kammler (Chef des Amtes C, Amt Bau des WVHA) untergeordnet war. Der Aufbau der Industrieobjekte im Protektorat und im sg. Sudetengau unterlag den Direktiven des Ministeriums für Rüstung und Kriegsproduktion und den Vertretern der SS. Die Notwendigkeit des Arbeitseinsatzes der Häftlinge aus den KZ bildete Voraussetzungen zur Durchsetzung der ökonomischen und Machtinteressen der SS.

Im Jahre 1968 gab Sholmo Schmied im Sammelbuch „Yad Vashem Studies on the European Catastrophe and Resistance VII“ eine Studie heraus, dessen Thema die Epoche der Existenz des sg. Ghettos Theresienstadt in den Jahren 1941 — 1944 ist. Den Schwerpunkt seiner Arbeit legte der Verfasser in die Sphäre der Tätigkeit der zionistischen Jugendorganisation Hechaluz, was eigentlich schon von der Anschrift der Studie hervorkommt (Hechaluz in Theresienstadt — its Influence and Educational Activities).

Er gab sich das Ziel zu beweisen, dass die zionistischen Organisationen in der Zeit der Judenverfolgung in den böhmischen Ländern in den Jahren 1939 — 1945 die führende Rolle in der Bemühung hatten, in Theresienstadt ein Refugium für die Juden aus dem sogenannten Protektorat Böhmen u. Mähren zu finden, von wo sie dann in eine neue Heimat gehen sollten. In seiner national-jüdischen politischen Auffassung der Theresienstädter Problematik kennt er Hechaluz die führende Rolle unter den jungen Häftlingen im Lager zu, und das hauptsächlich in der Tätigkeit der sg. sozialen Fürsorge für die Kinder und Jugend, die im Lager die Häftlingsselbstverwaltung organisierte.

In meiner Rezension habe ich mich bemüht, die Unrichtigkeit der von Schmied hervorgehobenen Thesen zu zeigen, und das u. a. durch eine breite Konfrontation seiner Studie mit der Quelle zur Geschichte Theresienstadts in den Jahren 1942 — 1944, die das Tagebuch E. Redlichs ist, welches im Jahre 1967 gefunden wurde. (Dazu vergl. den Artikel „Nový pramen k dějinám Terezinského ghetta“, Terezínské listy Nr. 1/1970). Schmieds Studie brachte allerdings eine ganze Reihe interessanter und wertvoller Erkenntnisse über die Jugend in Theresienstadt und über die sg. „Jugendfürsorge“, aber infolge einer durchaus vereinfachten Auffassung und einer tendenziösen Interpretation zeigt sie eine allgemein verfälschte Erklärung der antijüdischen Persekution in den böhmischen Ländern in den Jahren 1939 — 1944. Besonders falsch ist nach der Ansicht des Rezensionsverfassers Schmieds Schilderung der „Prähistorie“ des sg. Ghettos in Theresienstadt, der Aufgabe der „Symverwaltung“ und hauptsächlich dann der Verdienste des Hechaluz um die Fürsorge für die Theresienstädter Kinder. Der Bericht über Hechaluz in Theresienstadt ist im Grunde genommen unhistorisch, weil er sich bemüht, die Theresienstädter Tradition der nationalpolitischen Judenbewegung zu zeigen, ohne die konkrete historische Realität in Acht zu nehmen.

Im Jahre 1949 wurde in der Kleinen Festung die erste ständige Ausstellung der Gedenkstätte Theresienstadt eröffnet. Die Ausstellung veranstaltete die Militär — historische Anstalt — Die Gedächtnisstätte der Befreiung in Prag, die dafür auch das Dokumentationsmaterial lief. Die Ausstellung umfasste sowie die Thematik des Widerstandes, so auch der nazistischen Repräsentationen während des 2. Weltkrieges. Sie war im Gebäude der ehemaligen Kasernen der Kleinen Festung installiert, das dann auch für weitere Ausstellungen benötigt wurde. Ein spezifisches Merkmal aller Ausstellungen in Theresienstadt ist ihre Verbundenheit mit den historischen Objekten der Kleinen Festung, des Theresienstädter Ghettos und des Leitmeritzer Richard, die aus dem Denkmal- und Museumsgesichtspunkt einen besondern Typ eines Skansen bilden.

Aus der Initiative des Verbandes der antifaschistischen Kämpfer wurde in den Jahren 1952 — 54 eine zweite Museumsexposition vorbereitet. Inhaltlich umfasste sie eine breitere Epoche als die erste Ausstellung, und konnte deshalb nicht, wie auch schon die vorhergehende Ausstellung, einen entsprechenden Platz der Theresienstädter Problematik widmen. Man benötigte das Material der vorhergehenden Exposition.

Die dritte Ausstellung, die im Jahre 1962 eröffnet wurde, benötigte wiederum das alte Ausstellungsmaterial, das sie mit einigen neuen Fotos und Originaldokumenten ergänzte. Zum Unterschied zu den vorigen Expositionen lenkte sie die Aufmerksamkeit zur Kleinen Festung Theresienstadt, der der grösste Teil des Ausstellungsgeländes gewidmet war. Ihrem Inhalt beanstandete man eine falsche Konzentration auf die Dokumente über die physische Liquidierung der Häftlinge und die Ausserachtlassung weiterer Seiten ihres Lebens. Das plastische Niveau der Ausstellung war hinsichtlich der beschränkten Finanzmitteln niedrig.

Die vierte Museumsexposition wurde in den Jahren 1964 — 65 vorbereitet. Ihre Grundauffassung charakterisierte der Libretto- und Drehbuchautor Dr. Karel Lagus als „Die ganze Stadt ein Konzentrationslager“. Der grösste Teil des Ausstellungsgeländes war dem Theresienstädter Ghetto gewidmet, das zum Unterschied zur Kleinen Festung keine kompakte Einheit der erhaltenen ursprünglichen Objekte erhalten hat. Inhaltlich und plastisch zeigt diese Ausstellung eine unvergleichliche Änderung im Gegensatz zu den früheren Expositionen. Ihr Mangel war eine geringe Vertretung des Sammlungsmaterials (das bestimmte und bearbeitete Material war nicht zur Verfügung).

Die letzte — fünfte — Ausstellung wurde in den Jahren 1970 — 71 vorbereitet. Im Zusammenklang mit dem Beschluss der Regierung über die Gedächtnisstätte Theresienstadt vom Jahre 1968 konzentriert sie sich thematisch auf die Okkupationsgeschichte der Kleinen Festung (mit dem einleitenden Teil selbständlicher Abteile der Okkupation und des Widerstandes), damit, dass in den nächsten Jahren eine Ghetto-Ausstellung direkt in Theresienstadt errichtet wird. Die Ausstellung ruht auf den Resultaten der Dokumenten- und Forschertätigkeit der Gedänkstätte Theresienstadt der letzten Jahre. Einen selbständigen Teil der Ausstellung bildet das Thema „Kommunisten in Theresienstadt“; die Ausstellung wurde zum 50. Jahrestag der Gründung der KPTsch vorbereitet.